

Centar za nenasilnu akciju

POMIRENJE?!

Priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću
kroz treninge i radionice

Ivana Franović · Nenad Vukosavljević · Tamara Šmidling

POMIRENJE?!

Priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću
kroz treninge i radionice

Centar za nenasilnu akciju
Beograd – Sarajevo, 2012.

POMIRENJE?!

Priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću kroz treninge i radionice

Ivana Franović · Nenad Vukosavljević · Tamara Šmidling

POMIRENJE?!

Priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću kroz treninge i radionice

Izdavač:

Centar za nenasilnu akciju, Beograd – Sarajevo

Uredila:

Ivana Franović

Autor/ke:

Ivana Franović

Nenad Vukosavljević

Tamara Šmidling

Lektura:

Jelena Angelovski

Prelom i oprema:

Ivana Franović

Fotografije:

Nenad Vukosavljević

Korice:

Nenad Vukosavljević

Ivana Franović

Štampa:

Newpress, Smederevo

Tiraž: 400

Objavljivanje ove knjige je pomoglo Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne Republike Nemačke (BMZ)

Ovdje više ne dolaze ni rode

Ne gode im više naše flaše

Balkan im više jednostavno ne paše

Jer grijeh je rodit dijete tu đe meci lete

...

Al' no sikiriki

Sad će izbori sad će kampanje da nam skrenu pažnje

Donijet će nam u naše selo ražnje

Dijelit će kobasicice, okretat janjce i prasice

Da zaboravimo masnice

Prazne novčanike i naše prazne kartice

...

Jer grijeh je rodit dijete tu đe meci lete

A ma opet budale, nove budale vode

Opot pobjegoše moje rode

Ne znam raja za vas al' ja, vidiš, volim naše rode

One k'o i ja vole mir, vole čista polja i čiste vode

Vode bez leševa i polja bez mina

One donose djecu

A ja bih danas sutra im'o kćer ili sina

Edo Maajka

Sadržaj

Predgovor	9
Suočavanje sa prošlošću na prostorima bivše Jugoslavije <i>Nenad Vukosavljević</i>	11
O CNA pristupu radu na suočavanju s prošlošću <i>Ivana Franović</i>	19
O treningu CNA <i>Tamara Šmidling</i>	24

PRIMERI VEŽBI ZA KREIRANJE RADIONICA

Upoznavanje / uvodne vežbe	32
-----------------------------------	-----------

- Koncentrični krugovi upoznavanja 33
- Moje ime 33
- Venovi dijagrami 33
- Očekivanja od treninga 35
- Moj put dovde 35
- Mesta koja su mi važna (Karta) 35
- Mesto odakle dolazim 36
- Mesto u kome živim (Mesto odakle dolazim) 36
- Razgovor u izabranom paru 36
- Predstavljam te 37
- Tri događaja koja su uticala na moj angažman 37
- Ova slika govori o meni... 37
- Moja tri identiteta 37
- Dve istine i laž 38
- Kako smo međusobno povezani 38
- Predstavljam se 38
- Sever–jug; istok–zapad 39

Vežbe za razumevanje konteksta u kojima živimo	40
---	-----------

- Veliki barometar: Nasilje 41
- Predrasude o etničkim grupama 42
- Asocijacije 43
- Slike neprijatelja 43
- Slike neprijatelja (2) 43
- Poricanje 44
- Drugi pogled 44
- Korak napred 45
- Kvadratići/tačkice 46
- Ostrvo 47
- Autobus 47
- Mapiranje patrijarhata i militarizma u našim društvima 47
- Moja zajednica 48

Vežbe za obradu teme “izgradnja mira”	49
--	-----------

- Reka mira 50
- Moj doprinos izgradnji mira / pomirenju 50
- Šta možemo učiniti (“Situacije”) 50
- Situacije 2 (verzija za veteranski trening) 51
- Veliki barometar: “Jeste izgradnja mira” – “Nije izgradnja mira” 51
- Šta doprinosi izgradnji mira 52
- Šta nam govori da (ne) živimo u miru? 53
- Šta bi moglo da dovede do nekog sledećeg rata? 53
- Prioriteti izgradnje mira po regijama i državama 53

- Šta su najveći izazovi u izgradnji mira? 53
- Alternative 53
- Izgradnja mira i ja 53
- Rotirajuće trojke o mirovnom aktivizmu 54
- Kako razumem izgradnju mira? 54
- Zašto pomirenje? 54
- Ko s kim/s čim treba da se pomiri? 55
- Rad u lokalnim sredinama 55
- Kriterijumi za aktiviste/kinje (Ostrvo "Dub") 56
- Očekivanja od mirovnih aktivista/kinja 56
- Veliki barometar: Šta jeste/nije etički? 57
- Situacije sa poteškoćama u radu 57
- Vežba sa zadacima o izgradnji mira 58
- Vežba sa zadacima o izgradnji mira (2) 59
- Prošlo–buduće 60
- Moćna stolica 60

Vežbe za obradu teme “suočavanje s prošlošću”

61

- Uvodne zidne novine 62
- Šareni barometar (*aka* "Šarene oči") 62
- Destruktivno i konstruktivno suočavanje s prošlošću 63
- Barometar: Šta (ne) doprinosi suočavanju sa prošlošću 63
- "Hoteli" 64
- Vruće stolice: Rat i ja 64
- Vruće stolice: Žao mi je... 65
- Šta mi smeta u pričama o ratu? Šta mi nedostaje? 65
- Poricanje – opravdavanje – traganje za istinom 65
- Odnos naših društava prema prošlosti 66
- Šta bi bio pošten odnos prema prošlosti? 66
- Kolektivni narativi o poslednjim ratovima 66
- Porodični narativi 67
- Kada je rat opravdan? 67
- Čega bi kao društvo trebalo da se sećamo? 67
- Barometar o suočavanju s prošlošću 67
- Akvarijum o suočavanju sa prošlošću 68
- Za i protiv 69
- Suočavanje s prošlošću u mom društvu 69
- Ja i pomirenje 70
- Šta ja mogu da uradim? 70
- Heroji 70
- Tabui 71
- Memorijalizacija: spomenici 71
- Kultura sećanja pre i posle devedesetih 72
- Vesti iz budućnosti 72
- Pravda – oprost – istina – pomirenje 73
- Pravda – oprost – istina – mir 73
- Kolaž prošlosti 74
- Izreći to 74
- Igra uloga – akteri/ke suočavanja sa prošlošću 75

POJMOVNIK

- Amnestija 79
- Etničko čišćenje 80
- Genocid 80
- Kolektivno pamćenje i nacionalni narativi 82
- Komisije za istinu 83
- Krivica i odgovornost 85
- Kultura i politika sećanja 86
- Lustracija 87
- Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) 88

- Mesta sećanja i memorijalizacija 88
- Oprost 89
- Pomirenje 90
- Poricanje 92
- Reparacije 94
- Restorativna pravda 95
- Retributivna pravda 96
- Slike neprijatelja 97
- Tranzicionalna pravda 97
- Viktimizacija 99

Predgovor

Prošlog meseca navršilo se 15 godina od osnivanja Centra za nenasilnu akciju. Prošlo je i 12 godina otkako smo objavili¹ priručnik *Nenasilje?*² Za to vreme, fokus naših programa mirovnog obrazovanja menjao se zajedno sa društveno-političkim okolnostima. Kako su godine od završetka ratova odmicali i rane počele bar prividno da zarastaju, tako se stvarao i prostor da se radi i na politički, ali i emotivno zahtevnjim temama.

Krajem devedesetih i početkom dve hiljaditih bio je značajan događaj da se ljudi iz različitih krajeva nekadašnje Jugoslavije uopšte sretnu. Tada je bilo skoro nemoguće da se razgovara na temu "nacionalni identitet", o etničkim predrasudama da ne govorimo, pa smo je blago pominjali u okviru šire teme "identiteti". Zaista, dovoljno je bilo da se postavi pitanje o nacionalnoj pripadnosti, uz otvoren prostor da se ne izjašnjavamo ako ne želimo, pa da nivo stresa u radnoj prostoriji postane toliko očigledan, kao da je oblak ušao u prostoriju, a mnoga lica skamenjena od straha... Kada pogledamo iz današnje perspektive, tadašnji treninzi su bili relativno blagi jer su vrlo pažljivo i površno otvarali zahtevne teme (koje danas skoro uopšte ne doživljavamo kao zahtevne). Međutim, znam da smo i tada radili do granica do kojih se moglo. Međusobna razmena bivala je onda mnogo emotivnija, česta pojava je bila da po pola grupe plače, uključujući i trenerski tim, jer nas je nečija priča potresla ili nam je teško da se nosimo sa temom. Ni danas nismo imuni na te izlive emocije, ali ne sećam se kada sam poslednji put doživela da baš pola ljudi plače ili da se pitamo smemo li da zamolimo ljude da se za potrebe vežbe podele u grupe po etničkoj pripadnosti, a da se ne pitamo hoće li se neko pokupiti i oticiti kući istog trenutka.

Kako je vreme odmicalo, tako se i fokus treninga premeštao. Nekada nam je nenasilna razrada sukoba bila ključna tema, pa pod njom, koliko se moglo, i sukobi u društvu, naš odnos prema njima, odgovornost za njih, itd. Danas su nam ključne teme izgradnja mira i suočavanje s prošlošću, i bez većih poteškoća baratamo terminima kao što su rat, zločini, etničko čišćenje, Srbci, Hrvati, Albanci, lična i kolektivna odgovornost, pomirenje, a da niko ne izleće iz radne prostorije samo zbog njihovog pominjanja. U nekom trenutku čak smo i naziv programa mirovnog obrazovanja promenili iz *Trening iz nenasilne razrade sukoba* u *Trening iz izgradnje mira*, jer bliže opisuje šta fokus treninga jeste.

Za to vreme smo mnogo toga naučili. Ovaj priručnik upravo predstavlja pokušaj da sistematizujemo jedan deo tog znanja i iskustva, i podelimo ga s drugima. Kada smo počinjali da otvaramo temu suočavanje s prošlošću, dešavalo se da po čitave noći na treninzima razbijamo glavu šta je pametno napraviti sutra, bez ikakvog štiva koje bi nas inspirisalo, oslanjajući se isključivo na dotadašnja znanja i iskustva i procenu gde su ljudi u grupi trenutno, a dokle mogu da idu. Nismo na raspolaganju imali bilo kakav priručnik na tu temu, a dobro bi nam došao u tim situacijama. Učili smo kroz direktni rad s ljudima. Ponekad nismo bili sigurni da li je nešto pametno napraviti ili ne, da li je neki zadatak pretežak ili nije (jer smo se uvek trudili da idemo do granice izvodljivog), no tada smo to proveravali sa učesnicima treninga – koliko su spremni da se suoče sa zahtevnim zadatkom. Od njih smo najviše učili.

Na ideju za ovaj priručnik došli smo upravo u želji da podelimo sakupljeno iskustvo. Mislimo da postoji deficit konstruktivnog pristupa suočavanju s prošlošću u regiji, pa se nadamo da ćemo ovim

¹ Zbog preglednosti teksta u većem delu priručnika će se češće koristiti muški rod kao generički, iako su u trenerskim timovima, kao i na treninzima u jednakoj meri učestvovali osobe ženskog i muškog pola. Ovde se on odnosi na oba pola ukoliko nije naglašeno drugačije.

² Nenad Vukosavljević. *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne raztade konfliktata za rad s odraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

još neke ljude podstaći da se upuste u rad. Samo u poslednjih godinu dana, 12 godina od objavlivanja priručnika *Nenasilje?*, on je sa naše internet stranice skinut preko 30.000 puta (najviše na "bhs" jezicima, ali i verzije na mađarskom, makedonskom i albanskom). To govori da je vredelo uložiti svu energiju u rad na njemu, prevođenje i objavlivanje. Između ostalog i to nas je potaklo da objavimo šta smo novo naučili i do čega smo došli.

Nadamo se da će ovaj priručnik poslužiti drugima kao inspiracija za konkretan rad na ovim temama. I da će bar neke ljude u drugim delovima sveta koji tek počinju ili razmišljaju da počnu da rade na ovim temama ohrabriti da se može, bez obzira na to koliko izgledalo teško.

Ovaj priručnik sastoji se iz tri bloka. U prvom je niz uvodnih tekstova kojim smo pokušali da opišemo kontekst u kom radimo (ili kako ga doživljavamo), da pojasnimo pristup koji imamo i damo sliku onoga kako trening funkcioniše. U središnjem delu su četiri potpoglavlja s vežbama koje koristimo na treninzima, a veći broj njih prograćen je praktičnim uvidima do kojih smo došli. Na kraju se nalazi "Pojmovnik", koji smo zamislili kao skup kratkih tekstova koji bliže pojašnjavaju pojmove relevantne za suočavanje s prošlošću.

Većina navedenih vežbi su osmišljene u "CNA kuhinji". Najefektnije su bivale one koje smo smisljali za određenu grupu inspirisani radom sa tim konkretnim ljudima. Ovo smo vrlo rano uvideli, tako da već dugi niz godina praktikujemo da najveći deo treninga ne pripremamo unapred, već da, vodeći se uočenim potrebama i poteškoćama grupe, vreme ispunimo onim što je prioritetno. I nadamo se da ćemo ovu pouku preneti i dalje: priručnik ne bi valjalo koristiti kao kuvar s receptima, pa od oka odlučivati šta će biti predjelo, šta glavno jelo, a šta dezert. Njegova uloga bi trebalo da bude takva da prevashodno inspiriše i da ideju kako bi se nešto moglo uraditi, ali je najbolje da glavna pitanja formulišete sami, u zavisnosti od potreba grupe sa kojom radite.

Veliku dilemu imali smo oko navođenja izvora za pojedine vežbe, jer ne možemo sa sigurnošću utvrditi njihovo autorsko poreklo. Velikim delom smo se služili iskustvom sakupljenim po detaljnim dokumentacijama koje smo sastavljali nakon svakog treninga, ali i našim prethodnim priručnikom. Naravno, ključne metode nismo mi smislili (veliki barometar i druge vrste barometara, akvarijum, vruće stolice, itd.), već smo ih naučili na raznim mestima i od mnogih ljudi. U samim počecima velika inspiracija nam je bila naša sestrinska organizacija Kurve Wustrow i treneri/ce koje je okupljala. Od postojećih priručnika, najkorisniji nam je bio *Community Conflict Skills* autorke Mary Fitzduff, knjižica puna inspiracije. Učili smo i dobijali podršku od: Gorana Božićevića, Diane Francis, Ane i Otta Raffai, Care Gibney, Vesne Teršelić, Bore Kitanoskog, Amele i Randyja Puljek-Shank, Annemarie Müller i mnogih drugih. A najintenzivnije smo učili od samih učesnika/ca treninga koji su se davali u taj proces razmene koliko i mi sami. Hvala im svima na tome.

Veliku zahvalnost dugujemo Dr Martini Fischer iz Berghof fondacije koja je sve ove godine bila uz nas, podržavala nas i davala nam korisne savete. Zahvaljujemo i onima koji su nas finansijski podržavali, a posebno Nemačkom ministarstvu za razvoj (BMZ) i Švajcarskom ministarstvu inostranih poslova, koji su bili dovoljno fleksibilni i ostavljali nam prostora da probamo da koračamo neutabanim stazama. Hvala i svima onima koji su se priključivali našim trenerskim timovima na međusobnoj razmeni i iskustvu, a posebno hvala sadašnjim i nekadašnjim članicama i članovima CNA tima.

Na kraju, moram priznati da smo imali privilegiju da čak tri drage prijateljice vrlo pažljivo iščitaju prve verzije teksta za ovaj priručnik i daju nam neprocenjive sugestije, uvide i pitanja: Marijana Stojčić, Davorka Turk i Katarina Milićević, hvala vam od srca!

Ivana Franović

Oktobar 2012.

Suočavanje sa prošlošću na prostorima bivše Jugoslavije

Nenad Vukosavljević

Smisao

Preraditi teško ratno iskustvo, naučiti da se sa njim živi, prepostavlja davanje smisla tom kolektivnom i individualnom traumatičnom iskustvu, iskustvu neizvesnosti, gubitka, straha, mržnje. Naša društva na teritoriji bivše Jugoslavije često su u svojoj prošlosti bila suočena sa izazovom pronalaženja smisla ratu i žrtvovanju, i ona imaju svoje ustaljene mehanizme postavljanja temelja i ceremonija zajedničkog sećanja kojim utvrđujemo sopstvene identitete. Kolektivni identiteti kao kriterijumi stradanja istiskivali su žal za izgubljenim bliskim ljudima i nudili oreol smislene žrtve za kolektiv. Kolektivizacija žrtava značila je i kolektivizaciju žalosti. Osećali smo se zajedno tužni i ponosni, gordi i prkosni. Iznad i pre svega, osećali smo se zajedno.

Nakon Drugog svetskog rata, kolektivno sećanje na njegove žrtve bilo je podređeno stvaranju podrške novom socijalističkom režimu. Pojam slobode poistovećivan je sa socijalističkom revolucijom, otpor okupatoru stavljani u kontekst bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Sećanje na rat je, umesto osećanja tuge i očaja, slavilo herojska žrtvovanja poznatih i nepoznatih junaka, nudilo nadu u svetu budućnost i ulivalo nam osećaj kolektivnog ponosa.

Celokupna kultura sećanja bivala je podređena politici sećanja, a politika je bila u službi kolektivnog duha, dizajniranog u autoritarnom kružoku. Prošlost je bivala lako ustanovljena, neretko doterivana ili barem zlonamerno interpretirana, kako bi bolje pristajala duhu "našeg" pravedničkog kolektiva, naspram "*neprijatelja izvana i izdajnika među nama*". Ono što se nije smelo dovoditi u pitanje bila je crno–bela verzija "nas" i "njih", istorije i postojeće realnosti. Glasovi neslaganja proglašavani su neprijateljskim aktom, te su suočeni sa pravedničkim gnevom "radnika i seljaka", predvođenih cenzorima jednopartijske države, nestajali brzo. Naš identitet žrtve bio bi obesmišljen bez neprijateljskog kolektiva, a odustajanje od insistiranja na neprijateljstvu bivalo bi pripisano našoj kolektivnoj velikodušnosti. Tako beše, a tako je dobrim delom i danas. Radikalna, ali glatko sprovedena transformacija "socijalističkog radnog naroda" u *Velike Srbe, Velike Hrvate...* početkom devedesetih godina nije donela i razgradnju autoritarne kolektivističke matrice. Naprotiv. A nauštrb sličnosti, razlike između bivših "bratskih naroda" potencirane su često do apsurda.

Oni koji su diktirali uspostavljanje nove politike sećanja (sa različitim etničkim i ideološkim predznakom) bili su zapravo "najbolji sinovi" onog autoritarnog komunističkog režima, izučili su tu školu i replicirali istu školu mišljenja, primenjujući iste metode friziranja istorije kako bi nam bila primamljivija, lepša i lakše svarljiva. A otpora vabu nove istorije nije bilo mnogo, jer je za željeni osećaj sigurnosti dobro kada je nešto poznato, kada znamo kako se kliče, kako se sprovodi i kako se brani.

Nacionalizam je ideologija prvog lica množine, koja nam govori ko smo mi i istovremeno ideologija i trećeg lica, jer ukazuje i na to ko *mi* nismo.¹ A nacionalni mitovi se hrane istorijom, sopstvenom žrtvom, sopstvenim vrlinama pravedništva, poštenja, slobodoljubivosti i ponosa. Ratovi su njihov najbolji izvor, a politička zloupotreba religije njihova najbolja saveznica.

Sve sa čime kolektiv treba da se suoči već je uključeno u gorepomenuti paket.

Zato je termin suočavanja sa prošlošću poprilično omražen, jer u ljudima budi strah da će im

¹ Michael Billig. *Banalni nacionalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009), str. 145 i str. 288-290.

biti oduzet ranije ponuđeni/potureni smisao, ma koliko šupalj i trapavo konstruisan on bio. Da bi proces suočavanja sa prošlošću bio uspešan, on mora ponuditi i komunicirati jasne i nedvosmislene odgovore o smislu tog procesa, mora zameniti jednostavne slike uspostavljene od rata naovamo, mora graditi mostove i pridobijati, izbegavati zamke pravedništva, privući široke narodne mase ili biti osuđen na propast. A mi na ponavljanje istorije.

Konstruktivno suočavanje sa prošlošću bi podrazumevalo i zajedničko, a ne suprotstavljeni i pristrasno utvrđivanje činjenica o događajima iz rata. To je važno da bi bila ustanovljena istina kojom se ubuduće ne bi moglo manipulisati izvrtati i frizirati shodno političkim potrebama. To je iznimno važno i za ljudе čiji su bližnji stradali pod nerazjašnjenim okolnostima. Oni time dobijaju izvesnost i neku vrstu smirenja, a istovremeno se situacija sukobljenosti transformira u saradnju. Poštovanje žrtava druge strane postaje razumljivo, moguće i poželjno, a prostor za preispitivanje kolektivnih narativa se otvara. Na kraju ili na početku tog procesa, ali svakako unutar njega, društvo koje ga nosi čini odmak od nepravde činjene u opšte ime, preuzimajući odgovornost za prošlost, a time kreirajući izvesniju i sigurniju budućnost.

Taj proces je pomalo gorak lek, jer podrazumeva suočavanje sa sopstvenim zabludama. On podrazumeva da veliki broj pojedinaca promeni svoja viđenja, da uvidi svoje zablude i greške, preispita mitove i verovanja i prevaziđe osećaj srama, da bi načinili korak ka promeni sebe i javnosti. Ko misli da se ljudi menjaju tako što ih se udara po glavi (figurativno ili ne²), kažnjavajući ih jer su u krivu za razliku od *nas dobrih, pametnih i pravednih koji smo uvek u pravu*, neka se strpi sa svojim delovanjem za promenu društva. Do daljnog.

Jer, gore je potrošiti i kompromitovati dobru ideju, nego da je nije ni bilo.

Ko će pre?

Proces suočavanja sa prošlošću u zemljama bivše Jugoslavije od rata naovamo razvijao se neravnomerno. Izostalo je nadmetanje kakvog je bilo u pokušajima da se što brže priključimo novčanoj pumpi Evropske unije, pardon, da što pre usvojimo evropske standarde organizacije i upravljanja i da baš naša država bude najevropskija, čime indirektno dokazujemo "neevropskost" onih koje su se zaglavile ili sablele na tom putu.

Svaka zemlja, pa čak i pojedini delovi zemalja podležu svojim specifičnostima, kako usled različitih ratnih događanja kojima su bili obuhvaćeni, tako i usled različitog intenziteta procesa suočavanja sa prošlošću i različitih mera koje su primenjivane u nadi da će se taj proces dogoditi. Odnosno, da se on usmeri na isti, ideoleski prilagođen način kako je to činjeno i do ratova devedesetih. Dok je u prošlosti taj proces bio u službi autoritarnog kvazisocijalističkog sistema, ovaj put je usmeren da bude u službi nacionalnih mitova, prilagođen potrebama etničke homogenizacije, tj. segregacije spram drugih.

Kakvo suočavanje?

Podeljeno po zemljama i regijama, lakše je opisati stanje, mada to ne važi za nameru postizanja uspeha u konstruktivnom procesu suočavanja sa prošlošću. Podvlačim reč "konstruktivno" jer je ratna prošlost vrlo prisutna u javnosti kao objekat nacionalističke manipulacije, kao i njene vrlo jednostrane i pojednostavljene interpretacije. Sa ratnom prošlošću se u javnom prostoru svakodnevno barata,

² Omalovažavanjem, vrednovanjem, potcenjivanjem.

ona je svakodnevno prisutna u našim životima. Pojednostavljena interpretacija podrazumeva da smo se "mi" uvek branili, da su zločini nad sopstvenim narodom zverski, a oni počinjeni u naše ime bivaju ili umanjivani ili relativizirani i opravdavani. Narod voli jednostavne istine³, utoliko ne čudi opšteprihvaćenost takvih narativa koji se uklapaju u koncept istorijskog veličanja sopstvene nacije i omalovažavanja drugih, "od kojih se toliko razlikujemo, da je prosto čudo da i mi i oni pripadamo ljudskoj vrsti".

Ovo naglašavanje konstruktivnog i destruktivnog pristupa ratnoj prošlosti ima cilj da pojasni i naglasi da su se naša društva bavila preradom ratnih zbivanja od samog početka, te da je ono što uobičajeno zovemo suočavanje sa prošlošću, najčešće tek pokušaj da se u taj već postojeći diskurs unesu izostavljene i zapostavljene dimenzije i činjenice. Suočavanje sa prošlošću koje jeste u službi izgradnje mira samim tim je u sukobu sa interpretacijama prošlosti koje proizlaze iz ideloških matrica agresivnog nacionalizma. *Konfliktност/sukobljivost uobičajeno nije najjača strana mirovnjaka, te se često mirovni diskurs kreće crtom koju bi tvrdokorni ljudskopravaši podveli pod relativizaciju.* Istini za volju, suočavanje sa prošlošću može izmaći zamci relativizacije (radi instant pomirenja), a da pritom ne produbi postojeće rane i nepoverenje. Umetnost kretanja tom (konstruktivno, a bez straha od sukobljavanja) putanjom leži u konsekventnom vrednosnom utemeljenju u nenasilju, a procesnom određenju ka dijalogu, saradnji, refleksiji i samorefleksiji.

Kontekst i akteri

Kontekst suočavanja sa prošlošću i izgradnje mira na prostoru bivše Jugoslavije snažno određuje i postojanje Međunarodnog suda za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, koji su uspostavile Ujedinjene Nacije i koji se nalazi u Hagu u Holandiji. Osim ove institucije, za procesuiranje povreda međunarodnog ratnog prava i običaja ratovanja, nacionalni sudovi su u manjoj ili većoj, ali izvesno je nedovoljnog meri preuzeli zadatok gonjenja i procesuiranja odgovornih za ratne zločine. Osnovni zadatok procesuiranja ratnih zločina trebalo bi da bude uspostavljanje (kakve-takve) pravde i stvaranje preduslova za proces pomirenja. Ipak, same porodice žrtava ili same žrtve torture uglavnom su bivale nezadovoljne presudama, a potreba za priznanjem učinjene nepravde retko je bivala zadovoljena. Postupci protiv onih sa "sopstvene strane" često su bivali ocenjivani kao nepravedni, a spremnost domaćih sudova da procesuiraju visokorangirane oficire i političare bila je vrlo niska. Sudski procesi nisu praćeni uspostavljanjem diskontinuiteta sa nacionalističkim politikama i kulturnim matricama koje podržavaju i opravdavaju nasilje i diskriminaciju prema etničkoj, ali i svakoj drugoj različitosti. Pod ovakvim okolnostima, jedan broj odlučnih i upornih organizacija civilnog društva svojim dokumentovanjem je omogućio brojne sudske procese⁴ ili obezbedio utvrđivanje činjenica o broju žrtava⁵, što je jednim delom uticalo i na promenu javne svesti u našim društвima o ratnim događajima. Za transformaciju atmosfere neprijateljstva u našim društвima, kakve su nastale i opstale nakon ratova, potreban je duži vremenski period nego što je onaj od 10-15 godina i mnogo širi spektar mera, mimo sudske procese i procesuiranja kršenja ratnog prava. Uostalom, gubici života vojnika usled "uobičajenih" ratnih dejstava nisu predmetom istrage o odgovornosti, a taj gubitak i njegova društvena prerada itekako su bitni za proces suočavanja sa prošlošću i izgradnje društvene kulture sećanja koja bi bila u funkciji izgradnje mira, a ne glorifikovanja rata.

Osim toga, proces suočavanja sa prošlošću radi izgradnje mira morao bi obuhvatati značajno šire

³ I meni su drage, jer ne zahtevaju veliki napor u poimanju, jasne su i nedvosmislene, crno-bele, brzo se usvajaju i prenose, a doterivanje im dobro stoji.

⁴ Npr. Fond za humanitarno pravo.

⁵ Npr. Istraživačko-dokumentacioni centar – Sarajevo svojim obimnim projektom *Ljudski gubici u BiH 1991-95*.

slojeve društva i ne bi smeо biti samo usko polje delovanja udruženja žrtava i nevladinih organizacija građanskog društva. Radi se o ozdravljenju društva. Bavimo se prošlošću da bismo imali drugačiju i bolju budućnost za sve građane i građane. Procesuiranja počinjenih nepravdi, od ubistava i zlostavljanja, preko otimanja imovina, do proterivanja, svakako jesu nužni zadaci na putu ozdravljenja društva. Čak i tada, moramo se zapitati kakvu funkciju ima kažnjavanje i šta od njega očekujemo i dobijamo. Voleo bih da umesto reči procesuiranje, upotrebim reč ispravljanje nepravdi, ali znam da to nije moguće. Nema zadovoljenja, nema ispravljanja, može samo biti društvene osude počinjocu i nepravde i javno priznanje istih, a shodno svemu tome, nema ni opšteg i iskrenog društvenog zgražavanja nad počinjenim zlodelima. Bojim se da pravde za prošlost neće biti i ne može je biti, jer niko ne može vratiti mrtve iz groba ili ponovo proživeti izgubljene godine. Možemo samo da pokušamo da sprečimo da se isto ponovi, a tu je doseg pravosuđa vrlo ograničen.

Ukoliko vezivno tkivo društva ostanu samoglorifikujući mitovi i narativi, ako naša osetljivost na činjenje zlodela i na patnje drugih ne postane barem vrlo bliska osetljivosti na sopstvenu patnju (kako god to "mi" bilo definisano), onda ne treba da se nadamo da se istorija neće ponoviti, sa istim ili zamenjenim ulogama aktera⁶. Ukoliko gajimo predrasude da ima dobrih i loših etničkih zajednica, da su nam neki narodi prijatelji, a drugi neprijatelji, nećemo daleko dogurati. A da bismo razgradili jaz i uspostavili poverenje, treba nam mnogo dijaloga, komunikacije, saradnje, podrške, strpljenja, vremena. Mnogo susreta, obrazovanja, filmova, knjiga, članaka, govora, svedočenja, vizija, suza, radovanja, životne sigurnosti i bezbroj prelazaka granica, sve dok ih potpuno ne obesmislimo, kako u glavama, tako i na graničnim rampama.

Nepravde – stanje ljudskih prava

Nasleđe autoritarnog režima, višegodišnja sistemska indukovana ksenofobija i netrpeljivost spram svake različitosti (bilo da su u pitanju pripadnici druge nacije, vere, rase, seksualne orientacije...) samo su neki od faktora koji utiču na to da dominira percepcija identiteta kao isključivog ("ili-ili identitet"), koji po sebi postaje osnov za dalje sukobe.

U takvim okolnostima, pri pozivanju na demokratiju i poštovanje ljudskih prava, građani/ke ne razumeju vezu i njihov uticaj na svoj svakodnevni život. U boljem slučaju, pitanje ljudskih prava se sagledava kao pitanje apstraktнog humanizma, nešto za što vreme još nije došlo (jer postoje "veći i važniji problemi"); u najgorem - kao uvezeni, podmukli i porobljivački diskurs Zapada.

Ljudski gubici

Od ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Kosovu i Makedoniji, živote je izgubilo oko 150.000 ljudi, oko 4 miliona je bilo privremeno ili trajno raseljeno, danas (2012) još uvek se 13.000 lica vodi kao nestale osobe. Broj ljudi koji su učestvovali u oružanim borbama procenjen je na oko 3 miliona, posledice rata su osetili svi koji žive u regionu.

Povratak imovine

Napuštene i oduzete kuće uglavnom su svuda vraćene pravim vlasnicima, uz razne smicalice koje su vlasti činile da bi omele povratak manjinskih grupa, od uskraćivanja komunalnih usluga i dokumenata, sve do fizičkih napada i ubistava. Ipak, sve zajedno se može reći da je ogroman procenat ljudi ostvario pravo na povraćaj imovine, što naravno ne podrazumeva i naknadu štete za uništenu imovinu.

⁶ Onih koji se predstavljaju da to čine u ime naroda.

Povratak izbeglica i raseljenih

Treba reći da, za razliku od nekih drugih mesta na svetu, sam fizički povratak izbeglica jeste dozvoljen u svim zemljama regionala, ali on često nije materijalno održiv (nedostaju infrastruktura, posao, itd), a delom je povezan i sa rizikom izlaganja fizičkim napadima i ugrožavanjem života, što je razlog zbog kojeg je veliki broj ljudi odustao od povratka. Taktika vlasti u godinama nakon rata da se oteža izdavanje dokumenata i zagonja život ljudima dovele je do činjenice da su ljudi u međuvremenu organizovali svoj život tamo kuda su izbegli, te nisu želeli da se ponovo sele u neizvesnost. Drugo lice politike segregacije bilo je ohrabrvanje izbeglica na ostanak⁷ kako bi promenili etničku sliku na tom prostoru, produbili opštu segregaciju i dali potvrdu nemogućnosti suživota. Postojanje mržnje i netrpeljivosti suseda podrazumeva se, mada se i tu situacija relaksirala vremenom (osim na Kosovu, gde je taj napredak mali). Činjenice govore o tome da su ogromne teritorije etnički "očišćene", što silom i pod pretnjom oružjem (npr. istočna Bosna, Posavina, Hercegovina, hrvatska Krajina), a što prosti zbog straha, diskriminacije i neizvesnosti (Beograd od Albanaca, migracije unutar Makedonije, Kosovo).

Prave i lažne optužnice za ratne zločine

Broj počinilaca ratnih zločina koji nikada nisu pravno procesuirani ogroman je i ta činjenica stvara osećaj straha, nesigurnosti i nepoverenja kod žrtava i njihovih porodica, što se vrlo negativno odrazilo i na proces povratka izbeglih i raseljenih. Odgovorni za zločine često su uspevali da zadrže svoje funkcije u državnom sistemu i tek manji broj njih je odgovarao za svoja nedela.

Postoji određen broj slučajeva u kojima su ljudi ciljano nepravedno optuživani. U Hrvatskoj su jedno vreme posle rata vođeni sudski procesi u odsustvu, protiv pojedinaca koji su se borili na srpskoj strani u ratu, te su donošene i presude, a da se osumnjičeni nisu niti saslušali. Takva praksa je izazivala strah među izbeglim stanovništvom, jer bi po povratku bili zatvarani i morali bi da dokazuju svoju nevinost iz zatvora. Ta praksa je zaustavljena kada je pre nekoliko godina počela saradnja hrvatskog i srpskog pravosuđa. U Srbiji je poslednji slučaj star dve godine, kada je uhapšen bivši hrvatski vojnik pod sumnjom za ratni zločin, a ispostavilo se nakon par meseci da je on bio zarobljen i mučen u zarobljeništvu u Srbiji od strane vojnih organa, te je priuđen da potpiše lažno priznanje. Umesto da se uhapse oni koji su ga mučili i iznuđivali lažno priznanje, on je 15 godina nakon ličnog stradanja, ponovo proveo nekoliko meseci u zatvoru u Srbiji. Lično znam za slučaj čoveka iz Brčkog koji se pre dve godine našao na spisku Vlade Republike Srpske kao osumnjičen za ratni zločin, a da je u vreme kada je zločin počinjen bio zatočen u logoru kao srpski zarobljenik, za šta postoje nepobitni dokazi.

Na Kosovu se nakon rata u više slučajeva događalo da pojedinci lažno svedoče protiv povratnika Srba, optužujući ih za zločine. Po pravilu to jesu bili ljudi koji su bili mobilisani tokom rata sa srpske strane u policiji ili vojsci, ali nisu činili zločine za koje ih se teretilo. Prisustvo međunarodnih sudija u kosovskom pravosuđu sprečavalo je da u slučajevima nedostatka dokaza ljudi budu osuđeni.

Lustracija

Za razliku od krivične odgovornosti za ratni zločin koju su stotine počinitelja izbegle, ali neki nisu, odgovornost za javno podsticanje na rat, zločine i mržnju nije sankcionisana. Štaviše, umesto lustracije, brojni pojedinci koji su se istakli govorom mržnje, da li kao političari ili kao novinari i intelektualci, i dan-danas su na pozicijama moći, sa nastupima prilagođenim sadašnjem vremenu. Tako je moguće da četnički vojvoda, desna ruka optuženika za ratne zločine, čovek koji je javno govorio da mu nije žao žrtava političkih ubistava kao što su novinar Ćuruvija i premijer Đindjić, bude predsednik Srbije.

⁷ Odustajanje od povratka u svoje predratno mesto življenja.

Brojni novinari, istaknuti u vreme ratnih propagandi, bez ikakvih posledica su gradili svoje karijere, ne libeći se da se predstavljaju kao autoriteti novinarske profesije i etike. Iako je uticaj ovih ljudi na javni život danas neuporedivo manje destruktivan, pa ponekad i konstruktivan, postoji potreba za priznanjem činjene nepravde. Nije dovoljno da se bez reči pređe preko svega izgovorenog i učinjenog i danas postupa drugačije, jer to otvara pitanje kada se i pod kojim uslovima takva promena ponovo može dogoditi.

Posledice

Posledice svih nabrojanih nepravdi su strah, mržnja, kolektivizacija krivice i žrtve, samoviktimizacija⁸, utemeljivanje mržnje spram drugih u nacionalne identitete, a uz sve to i subjektivno ograničavanje slobode kretanja, mišljenja, življenja, te na kraju, mada ne nevažno, materijalno i duhovno siromaštvo. Kada bi sa generacijom koja je rat osetila na svojoj koži sve ove posledice nestajale, možda bismo ih mogli gurnuti pod tepih i sačekati da iščile. Nažalost, to nije tako jednostavno. Ove posledice imaju višegeneracijsku dimenziju, jer se prenose sa generacije na generaciju narativima i obrazovanjem, a sopstvene i tuđe predrasude generisu i nova iskustva koja ih samopotvrđuju i dalje razvijaju. Obrazovni sistem pokazao se kao izuzetna podloga za upijanje ovakvih narativa i njihovo multipliciranje.

Dominantni diskursi

Spomenici

Spomenici su odraz dominantnog diskursa politike i kulture sećanja vremena u kojem su nastali. Oni predstavljaju materijalizaciju kolektivnog sećanja i deo su *politika identiteta*, odnosno promišljenih aktivnosti koje su usmerene na razvoj i učvršćivanje kolektivnih identiteta. Odnos društva prema prošlim ratovima vidljiv je kroz spomenike iz tih ratova, ali i kroz promene koje su takvi spomenici u vremenu pretrpeli. Dakle, iako postavljanje spomenika ima namjeru da ostavi neizbrisiv trag, činjenice nam govore da je intervencija u smislu promene starih spomenika bilo i biće ih. Te intervencije sežu od otkidanja mermernih glava na bistama po parkovima, preko miniranja monumentalnih partizanskih spomenika, do postupnih i diskretnih promena uvredljivih delova teksta ili pristojne demontaže i uklanjanja neprikladnih spomenika koji uznemiravaju grupe ljudi. Sve to se dešavalo na ovim prostorima proteklih godina.

Od poslednjih ratova naovamo nastao je veliki broj spomenika, prevashodno onih u kojima se veličaju žrtve naroda koji dominira na teritoriji na kojoj se spomenik postavlja. Dominacija pritom podrazumeva prostu većinu na nivou opštine u čijoj nadležnosti je izdavanje dozvola za postavljanje spomenika, što opet podrazumeva dominaciju u komisiji za spomenike.

Spomenicima se po pravilu šalje poruka o tome da se moramo sećati žrtava da bismo opstali, što znači da ne zaboravimo ko je neprijatelj i da se držimo zajedno kao kolektiv, da budemo složni i jedinstveni jer "samo tako možemo opstat". Na jednom uređenom, lepo ograđenom i zastavama obeleženom groblju na istočnom Kosovu video sam desetine grobova koji su imali identično obrađene nadgrobne spomenike. Na svakom od njih bio je uklesan i lik sahranjene osobe. Bilo je tu i mladih i starijih muškaraca, žena i dece. Svaki lik je prikazan obučen u maskirnu uniformu, sa grbom UČK u jednom uglu, a tako su bila prikazana čak i deca. Ekstremniji primer kolektiviziranja i militariziranja civilnih žrtvi nije mi poznat, sama matrica jeste, jer ona važi za sve.

⁸ Npr. izjava tipa: "Oni su nas klali", koja ne podrazumeva da je autor izjave lično preživeo masakr.

Specifičnost pobednika u ratu

Dominantni diskurs u Hrvatskoj i na Kosovu jeste da je rat koji im je nametnut bio nužna samoodbrana, pravedan, neizbežan i slavan, jer su ostvareni ideali za koje se borilo. Pobeda nad srpskim snagama je nedvosmislena, a kontrola nad teritorijom potpuna.⁹ Rat se slavi kao nekada u SFR Jugoslaviji, postoje heroji, po njima se nazivaju ulice, škole i trgovи, na komemoracijama stradanja paradiraju uniforme i oružje, prikazuju se dokumentarni filmovi o vojnim jedinicama i uspešnim akcijama, pobednički borci uživaju privilegije. Slike ratnih heroja krase kafane, trgrove, bilborde, kesice sa šećerom u kafićima, prodaju se kape i značke na seoskim saborima i gradskim trgovima. Svako problematizovanje mitologizacije rata i mitološke matrice o *pobedi Dobra nad Zlom* u javnosti povlači mnoštvo negativnih reakcija. *Oni su heroji bez mane, a neprijatelj je nevidljiv, to su mračne sile koje su ničim izazvane udarile na našu srž identiteta i ideal slobode sa ciljem da otmu, porobe, ubiju, proteraju, unište i zatruju.* Važan deo te matrice je i pothranjivanje tenzije da *neprijatelj ne spava, samo se pritajio, budnost mora postojati, iako smo nadmoćni, ne smemo se opustiti.* Glavni diskurs je sve, činjenice su relativne, jer interpretacija pruža objašnjenje kako se ljudi ne bi morali zamarati razmišljanjem. Instant smisao je svakodnevno spremjan i spakovane su doze koje se konzumiraju kroz tv emisije, štampu, familijarne krugove. Sve je spremno za sledeći rat, "ako Bog da". Da nije nekoliko mirovnih organizacija poput Documente i Centra za mirovne studije, sve bi bilo savršeno.

Specifičnost gubitnika

U kontekstu društva u kojem nakon rata ne vlada euforija zbog pobede, već radost zbog završetka stradanja, pomešana sa bolom zbog ogromnih gubitaka, kao što je to npr. slučaj u BiH, neuporedivo je lakše artikulisati diskurs sukobljen dominantnom, jer je sama postavka društva takva da su ljudi pomešani uprkos uloženim naporima da bude suprotno. Umesto jednog dominantnog naprsto postoje najmanje tri¹⁰ paralelna sukobljena diskursa jedan pored drugog, i to tako da se njihovo sukobljavanje vremenom prestalo doživljavati kao problem. Prosto, važi kao normalno da Bošnjaci, Hrvati i Srbi, odnosno Albanci i Makedonci, koji su ratovali jedni protiv drugih, imaju oprečne interpretacije uzroka, toka i posledica rata. Nipodaštavanje i umanjivanje žrtava drugih podrazumeva se i to je stalni izvor ogorčenja, ali ono što jeste dobro to je da je to ogorčenje vidljivo. Čak i onda kada su ti sukobljeni narativi vrlo slični u svojoj konstrukciji, dobro je da nisu usamljeni i jedini, kako je to slučaj drugde. Doduše, sukobljavanje po pitanju odgovornosti za prošlost sa sobom nosi i povređivanje, retrumatizovanje i širenje straha i nesigurnosti, onda kada se odbija iskazati poštovanje spram žrtava drugih ili kada se događaji ili njihova dimenzija negiraju (npr. često negiranje da je u Srebrenici izvršen genocid). Povređivanje i obnavljanje ratnih trauma predstavlja i stalna borba oko obeležavanja stradanja (onih koji više na toj teritoriji nisu dominantni), putem komemoracija na godišnjice, postavljanja spomen-ploča i slično. Dok se, sa druge strane, oni koji dominiraju trude da stradanja žrtava na svojoj strani obeleže na što "državotvorniji" način. Najekstremnije grupe se čak trude da smrt drugih prikažu kao zasluženu.

Zapravo se sve tri zajednice koje imaju teritorije na kojima dominiraju, u biti ponašaju kao da su oni ratni pobednici i jedini vlasnici zemlje na kojoj žive. Saosećanje sa žrtvama drugih u takvom ambijentu biva doživljeno kao subverzivno spram kapaciteta zajednice da se izbori za opstanak. Istini za volju, tihia većina ipak podržava te ljudske poteze saosećanja, bez obzira na to o čijim žrtvama se radilo, ali u javnom prostoru ti glasovi su vrlo tiki.

⁹ Osim severa Kosova.

¹⁰ Pojednostavljenja radi, izostavljam analizu sukoba u zapadnoj Bosni na liniji Armija BiH (Bihać) - Cazinska Krajina, čiji su glavni akteri bili Bošnjaci sa obe strane.

Ipak, pored svega rečenog, narativi drugih su barem poznati i jasno je da ih se silom ne može ugušiti, a međuzavisnost zajednica je velika, iako se teži suprotnom.

Specifičnost aktivnog “posmatrača”

Samo se na Srbiju može odnositi uloga navodnog posmatrača, a zapravo učesnika i inicijatora ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Kosovu. U Srbiji je odnos prema ratovima u BiH i Hrvatskoj uglavnom odnos negiranja odgovornosti i nezainteresovanosti, dok je odnos spram rata na Kosovu istorijski standardno mučenički. Retki su spomenici koji se odnose na ratove u BiH i Hrvatskoj, a državni organi se ponašaju kao da Srbija nije bila učesnica. Utisak je da je na delu aktivni proces zaboravljanja kroz relativizaciju i brisanje pitanja odgovornosti države za ratove na ovim prostorima. Neretko se postavlja pogled na poslednje ratove u Hrvatskoj i BiH kao “nastavak” Drugog svetskog rata, te se kreativno manipuliše brojkama, sabira i oduzima, tražeći “rezultat” koji bi relativizovao odgovornost Srbije i Srba u poslednjim ratovima. Neprijateljski narativ spram Bošnjaka i Hrvata ne obnavlja se u brojnim, već tek u sporadičnim ceremonijama komemoracija i ne materijalizuje se u spomenicima, pa je time manje prisutan.

Državne institucije u Srbiji jesu preuzele neke korake koji se mogu smatrati pomakom napred, no ostaje utisak da se radilo o iznuđenim deklarativnim potezima.¹¹ Mediji i obrazovni sistem ne bave se nedavnom prošlošću na tako intenzivan način kao u susedstvu. Kada to rade, dominantan diskurs je diskurs žrtve, vekovne ugroženosti, pravdoljubivosti i odbrane *nacionalnog bića*.

Ideologija srpskog nacionalizma, iako ishlapela, i dalje živi u brojnim političkim strankama i preti da u vremenima krize raste.

Kako dalje?

Na isti način kao što se kultura sećanja kreira da bude takva kakva danas jeste, a to je putem političkih poteza, akcija iz kulture, medija, građanskih akcija i kampanja, moguće je uticati na promenu koja bi, kroz konstruktivno suočavanje sa prošlošću, vodila uspostavljanju manje dominantne, a više reflektivne; manje državotvorne, a više građanski orientisane politike i kulture sećanja.

Razvoj svesti putem obrazovanja za značaj fokusiranosti na proces i procesne zamke koje možemo očekivati (kada iz najbolje namere napravimo veću štetu nego korist), poštena analiza i učenje iz dosadašnjih iskustava nude sasvim dobru polaznu tačku i daju razloga optimizmu.

Ono što proces konstruktivnog suočavanja mora biti i ne može izbeći, jeste prelazak granica, učenje od drugih, menjanje sebe i drugih kroz razvoj empatije, saradnje, poštovanja. Razumevanje smisla i značaja multiperspektivnosti u interpretacijama istorije je ključna. Fokusiranost samo na državu u kojoj živimo u ovim okolnostima besmislena je i osuđena na propast.

I na početku i na kraju svakog poteza i svake akcije, i svake kampanje i programa, treba da postoji poštena analiza i ocenjivanje postignutog, učenje na sopstvenim greškama umesto njihovog skrivanja. Ako ne možemo da se suočimo sa sopstvenim propustima, teško da ćemo moći da damo podsticaj drugima da to čine.

¹¹ Rezolucija Skupštine Srbije, osude zločina (umesto reči “genocid”) u Srebrenici, te posete predsedniku Srbije Memorijalnom centru Potočari.

O CNA pristupu radu na suočavanju s prošlošću

Ivana Franović

Pre više od deset godina, na jednom manjem skupu ljudi koji su posvećeni mirovnom radu u različitim delovima sveta, predstavljajući šta mi to radimo, moj kolega Adnan je počeo izlaganje rečima: "Mi se bavimo teškim stvarima...", što je izazvalo prilične simpatije prisutnih. Tada nismo ni sanjali u koje ćemo dubine te težine zaroniti i koliko je taj jednostavni opis zapravo tačan.

Centar za nenasilnu akciju radi na izgradnji mira, prvenstveno u regionu bivše Jugoslavije. Posvećeni smo vrednostima nenasilja, solidarnosti, društvene pravde, ljudskih prava i sloboda. Možda to nekome zvuči kao baš lepo i lagodno zanimanje na ovom neveselom Balkanu. I moguće je da bi bilo, da smo odlučili da se bavimo samo nenasilnom komunikacijom, afirmacijom ljudskih potencijala, motivisanjem ljudi da šire vrednosti nenasilja... Ali, mi se bavimo i teškim temama. Ne zato što su nam drage ili što nas pokreću patnja i tuga, nego zato što smo uvideli da bez suočavanja i hvatanja u koštač sa onim što je bolno u našim društвima, ne može biti istinske promene.

Pokušаću da u ovom tekstu bliže pojasnim naš pristup radu na izgradnji mira, da približim naše polazište, ono čemu stremimo, ali i predstavim kako razumemo izgradnju mira, zašto je povezujemo sa suočavanjem s prošlošću, i zašto smatramo da je suočavanje s prošlošću nezaobilazna tema mirovnog obrazovanja.

Šta je za nas izgradnja mira

Pod izgradnjom mira podrazumevamo ne samo one napore koji sprečavaju ponovni rat i nasilje širih razmera, već i sve napore usmerene na smanjenje količine nasilja u društvu, od onog najočiglednijeg, direktnog, do *strukturnog i kulturnog* nasilja kojima smo okruženi. Izgradnju mira čine sva nastojanja koja doprinose tome da živimo u miru sa sobom, sa svojom okolinom, a posebno sa svojim susedima i onima koji pripadaju manjinskim i marginalizovanim grupama. Kažem - posebno, zato što su uglavnom oni ti koji najviše trpe zbog nedostatka mira. Izgradnja mira zahteva dekostruktiju matrice odnosa prema *Drugom i Drugaćijem* (kako god on bio određen: rodno, etnički, verski...). Ona ne znači biti pasivan, prihvatanje situacije nepravde i izostanak reakcije. Izgradnja mira podrazumeva *nenasilnu akciju/reakciju i aktivno delovanje* protiv nepravde u društvu. Ona znači otvaranje sukoba i ukazivanje na problem i, ako imamo dovoljno senzibiliteta, razboritosti, pa i kreativnosti, predlaganje rešenja; znači izgradnju poverenja, znači razvijanje solidarnosti među sugrađanima, znači izgradnju društva u kome je diskriminacija po bilo kojoj osnovi neprihvatljiva, izgradnju društva u kome ljudi imaju jednakе šanse, u kome nema slika neprijatelja, i koje ne uliva strah svojim susedima. To bi bilo društvo u kome bismo živelii slobodno i bez straha.

Radom na izgradnji mira neminovno se otvaraju sukobi sa slojevima/grupama u društvu koje ne žele da dođe do društvene promene. Važno je ne pristajati na *status quo* i raditi na tim sukobima, ali je jednako važno da pristup bude u duhu nenasilja, da ne bismo postigli *razgradnju* umesto *izgradnje mira*. To podrazumeva rad na razumevanju suprotstavljenе strane: koji su njeni razlozi, koje potrebe ima, koje strahove; ali i preispitivanje sebe: možda ja/mi negde grešimo, možda produbljujemo nečije strahove, možda ne odajemo poverenje, možda smo prevideli nečije osnovne potrebe, čime to postižemo da se druga strana oseća ugroženo... To je rad koji zahteva dosta mašteta i ideja o tome šta i kako se može uraditi pod datim okolnostima, ali i dovoljno samokritike. Zahteva i optimizam, odnosno

veru da može biti bolje. A traži i dovoljno lične hrabrosti i spremnosti za rad na osvešćivanju vlastitih predrasuda, dilema i strahova.

Zašto suočavanje s prošlošću dovodimo u vezu sa izgradnjom mira

U našem, post-jugoslovenskom kontekstu zapravo je nemoguće graditi mir bez suočavanja sa prošlošću. Jer ne počinjemo od nule, već imamo breme ratnog nasleđa: neprijateljstva i slike neprijatelja, konfrontirane dominantne narative o ratovima, neretke diskriminacije po etničkoj osnovi, veličanje ratnih zločinaca i ideologa rata, veličanje samog rata kao odbrambenog, neprepoznavanje žrtava drugih – jer *mi* smo najveće žrtve, ustaljen govor mržnje koji se ne prepoznae kao takav i društveno je prihvatljiv, i, naravno, strah od tog *drugog*. Sve su to idealni uslovi za započinjanje sledećeg rata (onog trenutka kad bude interesa za njega).

Nakon ratnog iskustva koje je pogodilo milione ljudi, usled kojeg je nebrojeno njih moralo da napusti svoje domove, u kojem je stradalo stotine hiljada, a još mnogo više ljudi je ostalo bez svojih najmilijih, ne možemo samo okrenuti list i reći: Hajde sada da gradimo mir, zalažimo se za pomirenje. Ratni užasi koje su ljudi preživeli i sve ono što su izgubili ne može se zaboraviti i ne može se tek tako preko toga preći. Nije dovoljno ni samo pohapsiti nekoliko stotina zločinaca i procesuirati ratne zločine. Potrebno je zalečiti rane, koje ni danas, mnogo godina nakon završetka ratova, nisu zarasle. Niti mogu, kada patnja drugih nije prepoznata, kada se u našim društвima veličaju oni koji su odgovorni za stradanje drugih ljudi i kada se gaje neprijateljski narativ i iskrivljene jednostrane istine o ratu. Time se, s jedne strane, žrtve dodatno viktimiziraju; s druge, stvara se društvo gde je nasilje ne samo dozvoljeno, već i poželjno.

Situacija se dodatno komplikuje rasprostranjenom identifikacijom sa “našim” žrvama (onim etničkim), pa se horor koji su doživeli pojedini pripadnici te grupe vrlo lako preslikava na celu grupu: svi smo mi to pretrpeli, svi smo mi žrtve *tih drugih* (ponekad uzimajući u obzir događaje iz prethodnog veka ili još dalje istorije).¹

Kako god, ova društva neće daleko odmaći u izgradnji mira i prevenciji nekog budućeg rata dok god se pošteno ne pozabavimo našom ratnom prošlošću i nepravdama koje su počinjene u naše ime. Verujem da trajnog mira na ovim prostorima ne može biti dok ljudi ne steknu osećaj sigurnosti i veru da je pravda dostižna.

Ukoliko želimo da gradimo mir, neophodno je da menjamo ono što je učinilo rat mogućim. A treba i da se zapitamo koja je naša lična odgovornost za ratove, šta smo radili, a šta nismo, šta smo mogli drugačije, a posebno šta danas možemo da uradimo da bismo doprineli izgradnji trajnog mira, i da potom pošteno pogledamo koja je odgovornost društva u kom živimo i šta treba menjati, na čemu raditi. I tu je važno praviti razliku između odgovornosti i krivice. Ja nisam *kriva* za ono sto je

¹ Ova identifikacija se radi samo po potrebi: kada iz nekog razloga treba sprati odgovornost sa sebe i predstaviti se kao žrtva, kada treba sebi ili drugima dokazati pripadnost toj nekoj grupi (koja je uvek žrtva, jer “naša” grupa nikako ne može da bude zločinačka) ili stvarati osećaj pripadnosti podvlačeći postojanje zajedničkog neprijatelja, kada smo očajni zbog situacije u društву i potrebno je nekoga okriviti, kada je potreban izgovor za nešto što nismo napravili a mogli smo, a i niz političkih razloga pre svega, jer ova pojавa ide na ruku političkim elitama u regiji. Tvrdim da ta identifikacija nije stalna, već se javlja po potrebi, prvenstveno iz razloga što inače ne postoji rasprostranjena empatija sa žrvama, one nisu u fokusu ovih društava, setimo ih se po potrebi ili o godišnjicama i komemoracijama, ali se nismo dali u iznalaženje načina kako da im olakšamo da prevaziđu gubitak i nastave život, kako da im omogućimo koliko-toliko pristojan život, kako da dođemo do pravde za njih, a time i društvo uopšte... Kad god mu iz nekog razloga nisu potrebne, te žrtve zapravo predstavljaju opterećenje za društvo, jer ugrožavaju rasprostranjeni konformizam.

država (ili vladajuća struktura) radila u moje ime, jer krivica može da bude samo individualna. Ali sam *odgovorna*, čak i ako sam bila duboko protiv onoga sto je ta država radila.

Treba naučiti lekcije iz prošlosti.

Mirovno obrazovanje i suočavanje s prošlošću

Nažalost, u našim društвima, ali i u svetu uopšte, mirovno obrazovanje je još uvek retka pojava. A ovaj svet vapi za mirovnim obrazovanjem koje bi moglo da bude ako ne pokretač društvenih promena, a onda jedna od poluga za njihovo postizanje. Retki programi formalnog i neformalnog mirovnog obrazovanja još ređe obuhvataju i polje suočavanja s prošlošću. Suočavanje s prošlošću se uglavnom vezuje uz tzv. "tranzicionu pravdu" i izučava najčešće u okviru međunarodnog prava i političkih nauka. Kako polja izgradnje mira i suočavanja s prošlošću postaju nerazdvojiva, tako postaje neophodno da se suočavanje s prošlošću uvrsti i izučava u okviru mirovnog obrazovanja koje je *vrednosno opredeljeno* i pretenduje da se dublje pozabavi aktuelnim izazovima i promoviše izgradnju mira.

Od osnivanja CNA 1997. godine, razvili smo i sproveli čitav niz aktivnosti: javne tribine, seminare, promocije, produkciju dokumentarnih filmova, objavlјivanje publikacija, susrete razmene itd. Međutim, naša osnovna aktivnost, koja kontinuirano ide sve ove godine i iz koje crpimo ideje, saradnike/ce i snagu za sve ostale, jesu programi mirovnog obrazovanja, odnosno kako ih nazivamo: treninzi. Procenjujući potrebe u različitim vremenskim periodima, reflektujući sakupljena iskustva, razvijali smo različite programe mirovnog obrazovanja, a oni skoro obavezno tematizuju suočavanje s prošlošću kao proces neophodan za izgradnju mira. Ovi programi namenjeni su različitim grupama, a najčešće smo ih organizovali za:

- a) vrlo heterogene grupe u kojima su ljudi iz više zemalja bivše Jugoslavije različitih profesija i godina i
- b) veterane iz tzv. "Dejtonskog trougla" (iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije)

Postoje dva glavna razloga zašto na suočavanju s prošlošću radimo prvenstveno kroz mirovno obrazovanje:

1. U našem kontekstu nemoguće je raditi na izgradnji trajnog mira bez suočavanja s prošlošću.
2. Našim društвima nedostaje mirovno obrazovanje, ono koje će aktivno raditi na izgradnji mira i graditi konstruktivan pristup suočavanju s prošlošću.

Tematizovati suočavanje s prošlošću u okviru mirovnog obrazovanja (i to bar onog koji odgovara konceptu CNA treninga²) vrlo je plodotvorno. Jednostavno: trud se isplati jer se tema može obraditi duboko i posvećeno, a mirovno obrazovanje daje uslove za izgradnju poverenja među polaznicima, pa potom, pažljivim radom, i uslove za efikasnu razgradnju slike neprijatelja, za razumevanje drugih narativa, za preispitivanje dominantnih narativa i uloge "svoje strane", za preispitivanje svoje uloge, za motivisanje ljudi da se aktiviraju u polju izgradnje mira i suočavanja s prošlošću i za približavanje modelu aktivnih građana/ki koji nose odgovornost za sebe i društvo u kom žive.

Ovakvim pristupom ostvaruje se važan preduslov za bolje razumevanje mehanizama na društvenom nivou: dolazi do boljeg razumevanja sopstvene uloge i svog odnosa prema prošlosti,

² Više o konceptu CNA treninga videti u sledećem poglavlju "O treningu CNA". Takođe, videti Nenad Vukosavljević. *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne raztade konflikata za rad s odraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

jer se, učeći o suočavanju s prošlošću, mi zapravo s tom prošlošću i suočavamo. Ovi procesi umeju da budu vrlo emotivni i teški, posebno kada se diskusija premesti sa političke na ličnu razinu i kada pokušamo da čujemo i razumemo druge kada govore, ali i da sami iskreno podelimo s drugima svoje iskustvo. Time neophodno dolazi do boljeg razumevanja drugog. Pa i do empatije.

Neke karakteristike našeg pristupa

Opredeljenje da naš rad bude *prekograničan i regionalan* predstavlja bitan aspekt pristupa radu na izgradnji mira. Smatramo ga nezaobilaznim i verujemo da se trajan mir mora graditi *prekogranično*, o kojim god granicama i barijerama da je reč, a posebno nas zanimaju one etničke, nacionalne i političke. Mir se ne može graditi samo unutar jedne grupe, već se mora raditi i u suprotstavljenoj grupi/grupama paralelno, a posebno su važne tačke susreta, odnosno razmena između ljudi sa različitih strana. Pritom, rad na izgradnji mira u "mešovitim" grupama je redak, često nam nedostaje konstruktivne razmene, a taj rad može proizvesti katarzične efekte. I zato radimo sa ljudima iz zemalja bivše Jugoslavije.

Nama je proces suočavanja s prošlošću u *funkciji izgradnje mira*, odnosno trudimo se da imamo konstruktivan pristup u suočavanju s prošlošću, stalno razmišljajući o mogućim neželjenim posledicama i efektima i o njihovoj prevenciji.

Ne stavljamo u fokus ratne zločince, pa ni ratne zločine i žrtve. U fokusu su nam naša društva i to kako se ta društva postavljaju prema pitanjima ratne prošlosti. Verovatno bi ispravno bilo reći da radimo na *pomirenju*, bez obzira na to koliko smo se na početku ustezali da taj termin koristimo.³

Jedan od naših prvih zadataka/ciljeva jeste *izgradnja poverenja*: među nama i ljudima sa kojima radimo, pa među ljudima koji su iz različitih konteksta, a potom i transfer tog poverenja sa lične na društvenu razinu (što je zapravo smanjivanje postojećeg nepoverenja). Poverenje je važno jer nam otvara prostor da se bavimo teškim temama na konstruktivan način, a da ne uletimo u zamku da čim nešto zaboli počnemo međusobno da se optužujemo, transferišući odgovornost pojedinih zločinaca na čitavu grupu, pa onda sa čitave grupe na pojedine njene članove pred nama prisutne.

Ono što je od velike pomoći za izgradnju poverenja, ali i naš pristup uopšte, jeste *sastav CNA tima* koji je sam po sebi šarolik: iz različitih smo krajeva, različitih država. Neki od nas imaju, a neki nemaju izražene nacionalne ili verske identitete, ali, bez obzira na to, percipirani smo kao da pripadamo različitim etničkim grupama. Imamo različita životna iskustva i različite afinitete, i, jednostavno, različiti smo ljudi. Ovakva postavka dosta znači nama samima u daljoj senzibilizaciji za pitanja pomirenja i bolje razumevanje postojećih strahova i potreba na različitim stranama širom regije. Odlikuje nas i visoko međusobno poverenje i velika bliskost, jer naši odnosi prevazilaze odnos radnih koleginica i kolega. To ljudi sa kojima radimo prepoznaju i osećaju, i to nam definitivno olakšava "otvaranje vrata" i daje prostora da se bavimo nepopularnim teškim temama. Veoma bitno u našem pristupu jeste to što imamo veoma *visoku ličnu motivaciju* za rad na izgradnji mira u našim društвima i za doprinošenje društvenim promenama, a ovakav angažman ne može biti "samo posao". Tiče nas se kako naša društva funkcionišu, jer smo deo njih, a imamo i građansku odgovornost da utičemo na to da naša društva postanu pravednija, poštenija, bezbednija i otvorenija za sve.

Među važne osnovne ciljeve spada *dekonstrukcija slike neprijatelja*, tako što ćemo tom *neprijatelju* dodeliti ljudski lik i težiti razvoju empatije za njegovu sudbinu. Zanimljivo mi je da primetim da je na

³ Jedan od glavnih razloga zbog kojih smo izbegavali termin je činjenica da ga veliki broj ljudi povezuje ili poistovećuje sa oprostom, ili podrazumeva da je on farsišan i površan.

dekonstrukciji slika neprijatelja uglavnom mnogo lakše raditi sa ratnim veteranim, nego sa mlađom populacijom koja se deklariše kao antinacionalistička ili liberalno-građanska opcija. U radu sa ratnim veteranim, na samom početku postaje evidentno da te slike o neprijatelju postoje i da je njihovo postojanje problematično. U radu sa drugom grupom, često dolazi do negiranja postojanja stereotipa i predrasuda i marginalizovanja problema.

Sledeći važan cilj nam je uticaj na ***menjanje dominantnih narativa*** o ratu i prošlosti (koji su po pravilu suprotstavljeni), putem stvaranja uslova da dođe do preispitivanja, pomeranja, pa i potpunog menjanja narativa koje su pojedinci usvojili. Naravno, pre toga je potrebno da dođe do prepoznavanja i prihvatanja različitosti u narativima *Drugih*,⁴ što otvara prostor za njihovo bolje razumevanje.

Suprotno rasprostranjenom pristupu da se suočavanjem s prošlošću treba baviti samo u "svom dvorištu", mi dozvoljavamo sebi da kritikujemo sva post-jugoslovenska društva i nije neuobičajeno da te kritike bivaju doživljene kao neprimerene. Doduše, mi kao pojedinke i pojedinci uglavnom moramo da počnemo sa kritikom tog "svog dvorišta" (pored toga što najviše prava imamo da kritikujemo ono društvo gde izlazimo na izvore, suprotan pristup bi doprineo ubrzanoj razgradnji izgrađenog poverenja), ali tu se ne zaustavljamo. Jer, tiče nas se šta se u svim ovim društвима dešava. Čak i da nemamo lične poveznice sa celom ovom regijom, trebalo bi da nas se tiču dešavanja u susedstvu jer ona i te kako utiču na društveno-politička dešavanja "kod kuće". Smatramo da je u ovim našim kontekstima veoma bitno imati *isti aršin* za sve, odnosno kreirati ujednačen pogled na to šta spada u nepravdu, diskriminaciju, kršenje ljudskih prava, pa i zločin, a da na taj pogled ne utiče pripadnost nekoj etničkoj grupi, ni naša, ni počinioca, ni žrtve.

Iskreno, ponekad se osećamo kao da hodamo po jajima, jer ne želimo da napravimo veću štetu od postojeće. Ali se ne plašimo da probamo i pogrešimo, i da učimo iz svojih grešaka. Ponekad potonemo u tugu ophrvani težinom traženja smisla. Svaki spomenik, svaka priča, svaka fotografija i pesma, svako zatvaranje očiju, svaka suza i zagrljaj, koraci su u pokušajima da se užasnom iskustvu rata i gubitka da smisao. Da gubitak ne bude uzalud. A smisao je ponekad tako teško pronaći, ali ako ga, kao društvo, pronađemo u gajenju mržnje, predrasudama i kolektivnoj samoviktimizaciji, sigurno je da smo na najboljem putu da postanemo sve ono što preziremo i osudimo buduće generacije na ponavljanje naših sudbina. I jedina nepoznanica jeste da li će uloge naredni put biti zamjenjene, kao toliko puta do sada. Verujemo da nas breme prošlosti obavezuje da smisao pronađemo zajedno, stvarajući društva slobodna od nepravde, straha i mržnje. I nismo pravednici koji mačem osvetljavaju put kojim drugi treba da nas slede, već grupica koja traži saveznike među bliskima i neistomišljenicima.

U filmu *Posjete veterana*⁵, Nenad, ratni vojni invalid iz Doboja, govori o akciji zajedničkih poseta stratištima i odavanju pošte stradalima u grupi bivših neprijatelja, i kaže: "Što se tiče ovih posjeta, teško je ići na ta stratišta. Teško. Ali je neophodno. Neophodno je da osjetim i ja njihovu patnju u tom ratu, a da osjete i oni 'vamo šta se desilo, znači, našu patnju.' Suočavanje s prošlošću nije lako. Mi se njime bavimo radi budućnosti, zato što verujemo da tako mora, da je to preduslov ozdravljenja društva i izbegavanja istih grešaka u budućnosti. Za njega je potrebno dovoljno poštenja i snage da se prvo sebi pogleda u oči, a potom i ljudima oko nas. Nenad govori kako je važno da se više ljudi uključi u mirovne aktivnosti i pojašnjava: "To je više zbog budućnosti... Više me interesuje budućnost mog djeteta i njihove djece, da se njima ne ponovi ovo što se desilo nama."

⁴ Dan Bar-On. *Tell Your Life Story. Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: CEU Press, 2006), str. 26.

⁵ Nedžad Horozović. *Posjete veterana* (Beograd, Sarajevo: CNA, 2009), DVD. Dostupno na http://kino.nenasilje.org/posjete_veterana_2009.

O treningu CNA

Tamara Šmidling

Tokom svog petnaestogodišnjeg iskustva rada na izgradnji mira u regionu bivše Jugoslavije, članovi/članice CNA tima razvili su jedinstveni koncept treninga iz izgradnje mira i nenasilne razrade konflikata, prilagođen specifičnim potrebama i komunikacijskim obrascima zemalja u regionu bivše Jugoslavije. Bitan segment svakog treninga jeste rad na suočavanju s prošlošću.

Zašto trening?

Programi neformalnog mirovnog obrazovanja, kroz treninge i radionice, samo su jedan od mogućih načina delovanja na polju izgradnje mira. Svoju potpunu uspešnost oni postižu jedino u kombinaciji sa drugaćijim vidovima delovanja, koji uključuju rad na sva tri novoa društvene piramide (*grassroots, middle i top level*), onako kako ju je definisao John Paul Lederach.¹ To uključuje reformu institucija, oblast javnih politika, zadovoljavajuću zakonsku regulativu, lobiranje i zastupanje konstruktivnih pristupa rešavanju najvažnijih društvenih problema, ali i nenasilne, direktne akcije u lokalnim sredinama, kao i one fokusirane na prekograničnu saradnju. Te akcije se mogu odvijati u širokom spektru, od rešavanja lokalnih komunalnih problema, do aktivnosti usmerenih ka izgradnji međuetničkog poverenja i mikroprocesa pomirenja na lokalnom nivou.

U tom širokom spektru mogućih načina delovanja, važnost mirovnog obrazovanja u kontekstu izgradnje mira, ključna je i bazična. Iza takve tvrdnje leži verovanje da je istinska, dubinska i dugotrajna transformacija društva, od zajednice koja bira nasilje kao dominantan odgovor na probleme, ka zajednici koja je uređena na osnovu vrednosti mira i nenasilja, *nemoguća* bez dobro osmišljenog i svršishodnog mirovnog obrazovanja. Takvo mirovno obrazovanje treba da pokrene, osnaži, provocira, inspiriše *kontinuirano, održivo i odgovorno delovanje* u zajednici.

Zbog toga je važno istaći da je trening samo sredstvo, alat koji koristimo da pokrenemo društvenu promenu. Trening nije sam sebi svrha, niti je on vrednosno neutralan. Po rečima naše koleginice Ivane Franović:

Mirovnim obrazovanjem smatram ono obrazovanje koje je nedvosmisleno pristrasno – ono koje izučava, obučava, podržava, ohrabruje, iznalazi, podučava, radi – za mir, a protiv nasilja. I ono ne bi smelo da bude samo “informativno”, već iskustveno i vrednosno opredeljeno (nikako neutralno) – da podstiče promene u društvu i promene kod nas samih, kao dela tog društva, i da nas pokrene da na tim promenama radimo; da kritikuje, preispituje i da kao ključno pitanje ima: gde smo mi sami u svemu tome, koja je naša odgovornost i šta možemo da uradimo.²

Trening iz izgradnje mira učesnicima nudi mogućnost za:

- Senzibilizaciju za čitav spektar društvenih problema koji se često nalaze na margini interesovanja državnih institucija, obrazovnog sistema itd.

¹ John Paul Lederach. Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997).

² Ivana Franović. "Mirovno obrazovanje kao pokretač društvenih promena". U: H. Rill, T. Šmidling, A. Bitoljanu (ur.), 20 poticaja za budenje i promenu (Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2007), str 91.

- Preispitivanje sopstvenih stavova i vrednosti, te bolje sagledavanje sopstvene pozicije u društvu
- Dobijanje neophodnih znanja i veština potrebnih za rad na pozitivnoj društvenoj promeni, odnosno na borbi protiv društvenih nepravdi
- Poticaj i osnaživanje na konkretan društveni angažman, na lokalnom, državnom ili regionalnom nivou
- Povezivanje sa ljudima u regiji koji rade na istim ili sličnim problemima
- Izgradnju neophodnih savezništava u izgradnji stabilnog i trajnog mira

Vrste treninga

U toku svog dugogodišnjeg rada razvili smo različite programe mirovnog obrazovanja, od kojih izdvajam:

- *Osnovni trening iz izgradnje mira*, desetodnevni program koji organizujemo 2-3 puta godišnje. Do sada smo organizovali 37 Osnovnih treninga.
- *Trening za učesnike ratova*, program za ratne veterane koji organizujemo u proseku jednom godišnje.
- *Napredni trening iz izgradnje mira*, program za najmotivisanije učesnike/ce koji su prošli Osnovni trening.
- *Trening za trenere/ice*, šestomesečni ili jednogodišnji program, kojih je do sada bilo ukupno 5, a poslednji je završen 2004. (Potrudilićemo se da u toku 2014. organizujemo još jedan).

Kome su CNA treninzi namenjeni?

Osnovni treninzi iz izgradnje mira otvoreni su za osobe različite dobi, profesija, pola, etničke i religijske pripadnosti. Pozivaju se ljudi aktivni u NVO, zaposleni u obrazovnim institucijama, aktivisti/kinje političkih partija, novinari/ke, ratni veterani, članovi/ce udruženja žrtava, osobe zaposlene u državnim institucijama, socijalni radnici/e. Jednom rečju, prijaviti se mogu svi oni koji su motivisani za mirovni rad i preuzimanje odgovornosti za svoje društvo i zajednicu.

Koncept treninga je postavljen tako da zahteva intenzivno učešće i veliki lični doprinos svakog učesnika/ce, pa je tako donja starosna granica za prijavljivanje 21 godina, dok gornja granica ne postoji.

Grupe su regionalno i etnički vrlo heterogene, sastavljene od ljudi iz svih krajeva bivše Jugoslavije (Srbije, Hrvatske, BiH, Makedonije, Kosova i Crne Gore), osim u slučaju specifično dizajniranih treninga, koji su fokusirani na određene mikroregije. Pri odabiru grupe važan kriterijum nam je i procenjeni potencijal multiplikacije i primene naučenog.

Treninzi za učesnike ratova namenjeni su ratnim veteranima (za sada iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije), a *Napredni trening iz izgradnje mira* namenjen je najmotivisanim učesnicima koji su prošli *Osnovni trening*.

Kako izgleda jedan tipičan CNA trening?

Trajanje. Treninzi koje organizuje i vodi CNA tim traju između tri i deset dana, u zavisnosti od vrste i nivoa treninga, odabira teme, te sastava grupe.

Trenerски тим. Insistiramo na dizajniranju, vođenju i evaluaciji treninga kao *timskom procesu*. Stoga, svaki trening pripremamo u timovima koji broje dve do četiri osobe, a koje su iz različitih delova bivše Jugoslavije. Prilikom sastavljanja trenerskog tima nastoji se u najvećoj mogućoj meri ostvariti rodni, regionalni i etnički balans. Izuzetak čine *Treninzi za učesnike ratova* gde trenerски tim, kao i grupu, čine samo muškarci.³

Svi trener/ce iz CNA tima dobro su obučeni sa rad sa različitim grupama i imaju dugogodišnje trenersko iskustvo. Takođe, često se dešava da se timu pridruži neko od manje iskusnih kolega/ica ili iskusnije kolege/ice iz drugih organizacija sa kojima sarađujemo.

Dobra balansiranost trenerskog tima u odnosu na grupu je, prema našem iskustvu, jedan od ključnih faktora u izgradnji poverenja između tima i grupe. To posebno dolazi do izražaja u radu sa "osetljivijim" i zahtevnijim grupama kakvi su, na primer, ratni veterani. Zbog toga se posebna pažnja pridaje formiraju timova za rad sa takvim grupama, jer nas iskustvo uči da je to ključni faktor u izgradnji poverenja između učesnika/ca i trenerског тима.

Metodologija koju koristimo. Metodologija koju koristimo na treninzima je interaktivnog, radioničarskog karaktera, dobrim delom se oslanja na iskustveno učenje, a obavezno uključuje lična životna iskustva učesnika/ca. Ona podrazumeva rad u plenumu i u manjim grupama, a ponekad i samostalan rad: diskusije u većoj ili manjim grupama, barometre, pripremu i/ili izvedbu prezentacija, zidne novine i "brainstorminge", igre uloga i simulacije realnih situacija, razmenu iskustava i ličnih priča, kratke teoretske inpute, a ponekad i analizu štampanih medija, dokumentarne filmove, relevantne članke iz literature, itd. Trenerски tim nastoji da, zajedno sa grupom, izgradi siguran prostor u kome se *međusobno sluša i razgovara, deli i zajednički promišlja*.

Trener/ice tako nisu u poziciji predavača/ica, niti su učesnici/e tek pasivni konzumenti znanja i informacija koje im prenosi trenerски tim. Radionice dobijaju svoj puni kvalitet tek ostvarivanjem interakcije, razmenom ličnih iskustava, razmišljanja i dilema u grupi; odnosno građenjem prostora *zajedničke odgovornosti* u kome svi učestvuju u okvirima svojih mogućnosti.

Odgovornost trenerског тимa sastoji se u postavljanju okvirnog koncepta čitavog treninga, te u pažljivom praćenju potreba grupe tokom samog treninga. Trener/ce postavljaju tematske i metodološke okvire za rad, dok odgovornost za sam sadržaj i kvalitet diskusija nastaje da podele sa grupom učesnika/ca.

Trenerском timu je od velike pomoći da imaju što više informacija o sastavu grupe unapred. A u slučaju višednevnih treninga važan resurs su i same početne radionice tokom kojih tim može steći sliku kakvim se sve iskustvima raspolaže u grupi i šta mogu biti tabui i prepreke, a šta olakšavajuće okolnosti u konstruktivnom radu. Tokom rada sa različitim grupama posebno se vodi računa o adekvatnosti, primerenosti i raznovrsnosti korišćenih metoda i tehnika rada. I rad sa ratnim veteranima i rad sa, na

³ Iskustvo nam je pokazalo da na početnim treninzima za veterane proces izgradnje poverenja i sugurnog prostora, koji su potrebni za iskren i otvoren razgovor o minulim ratovima, ume da bude prilično otežan prisutvom žena. Stoga smo doneli odluku da za početak ne insistiramo na tom segmentu ravnopravnosti i izgradnje mira. No, o ovome više nekom drugom prilikom (prim. ur.).

primer, mladima, zahtevaju kreativnost i fleksibilnost, kako u pogledu odabira tema, tako i u načinu njihove obrade. Svakako, krajnji izgled tih treninga obično se bitno razlikuje usled specifičnosti svake od grupe i njihovih različitih potreba, interesovanja, nivoa otvorenosti za ovakvu vrstu rada. Optimalna metodologija za rad sa bilo kojom grupom treba da uključuje one metodološke alate koji u najvećoj meri omogućavaju učesnicima/ama da se izraze i osećaju sigurno u grupi.

Ne treba zaboraviti:

- Ma koliko motivisani ljudi bili, potrebni su im trenuci odmora i predaha od obrade teških tema.
- Ma koliko diskusije bile plodne i zanimljive, one nisu same sebi svrha i ne treba preterivati sa njihovom dužinom i intenzitetom.

Gde organizujemo treninge? Dobar odabir mesta održavanja treninga jedan je od preduslova za uspešnu izgradnju grupe.

Prilikom odabira mesta za trening nastojimo da nađemo mesto koje ispunjava sledeće uslove:

- Osećaj sigurnosti za sve učesnike/ce
- Mogućnost lakog pristupa i transporta do odabranog mesta
- Izbegavanje odabira previše izolovanog mesta
- Izbegavanje odabira centralnih zona velikih gradova, ili turističkih centara u jeku sezone

U regionu koji je još uvek opterećen nepoverenjem i brojnim predrasudama, od izuzetne je važnosti odabrati sredinu u kojoj će svi ljudi u grupi, u najvećoj mogućoj meri, moći da se osećaju sigurno i opušteno sa svojim identitetima.

Bilo da se radi u hotelu (što je najčešći slučaj u našem regionu) ili u kući specijalno namenjenoj održavanju treninga i seminara, važno je obezbititi odgovarajuću radnu prostoriju, koja je dovoljno velika i svetla, a koja u nedostatku adekvatne alternative može poslužiti i kao prostor za večernja druženja i aktivnosti u slobodno vreme.

Koncept treninga

Jedan tipičan radni dan na treningu organizovan je u dva radna bloka, jutarnjem i popodnevnom, koji traju otprilike po 3,5 sata, sa pauzom za osveženje na sredini bloka. Između dva radna bloka je trosatna pauza za odmor i opuštanje.

Radni dan se dizajnira tako da se na početku dana organizuje ulazak u temu, dok je kraj popodnevne sesije obično rezervisan za zaokruživanje otvorenih tema, te za "izlazak" i evaluaciju dana.

U slučaju *Osnovnog treninga iz izgradnje mira* raspored tema je postavljen tako da se ide od lakših (komunikacija i timski rad), ka težim i zahtevnijim temama (razumevanje sukoba, nasilje, predrasude, izgradnja mira i suočavanje sa prošlošću), a krug se zatvara setom tema koje su fokusirane na mogućnosti konkretnog delovanja u lokalnim sredinama i šire (kreativna razrada sukoba, nenasilje i nenasilna akcija).

U slučaju treninga sa učesnicima rata, teži se otvaranju iskrenog dijaloga kao puta ka razvoju empatije. Da bi do toga došlo, radi se na međusobnom slušanju i razumevanju, ali tako da se ne

zaobilaze teška pitanja, već se o njima govori bez međusobnih optuživanja i generalizacija. Jednom stvorena atmosfera dijaloga, razumevanja i poverenja osnova je za zajedničke mirovne akcije, čije je osmišljavanje često deo treninga. Sa već izgrađenom grupom koja je prošla osnove dijaloga i započela saradnju, vodili smo i specifične treninge produbljivanja znanja i veština, na teme kao što su akciono planiranje ili kultura sećanja.

Sadržaj svakog treninga osmišljen je na način koji pruža mogućnosti za rad na dva paralelna nivoa:

- **Ličnom**, koji podrazumeva propitivanje sopstvenih mehanizama i obrazaca ponašanja u situacijama timskog rada; situacijama konflikta; situacijama u kojima se susrećemo sa direktnim, strukturnim ili kulturnim nasiljem;
- **Društvenom i političkom**, koji nudi priliku za razumevanje društava u kojima živimo i fenomena koji nas okružuju, a čije je razumevanje neophodno za aktivno delovanje na polju izgradnje mira.

Treninzi iz izgradnje mira jesu prilika za ličnu promenu, rast i napredak. Oni, međutim, predstavljaju i jasan čin političkog delovanja, te kao takvi osnažuju postavku da se politikom možemo i moramo baviti na različite konstruktivne načine i na različitim nivoima.

Osnovni principi našeg trenerskog rada

Odgovornost za proces i sadržaj je zajednička. Deljenjem određenih odgovornosti sa grupom želimo poslati poruku da od svih ljudi u krugu i njihovog pojedinačnog doprinosa, zavisi kvalitet zajedničkog rada. S obzirom da je osnovna stvar koju želimo poticati kod učesnika/ca preuzimanje modela odgovornih građana/ki za društvo u kome žive, situaciju treninga vidimo kao odličnu priliku za vežbanje odgovornog delovanja koje podrazumeva sopstveno aktivno učešće, imenovanje problema kada ih prepoznamo, nuđenje alternativnih rešenja, pružanje podrške onima koji je trebaju, spremnost na kritičko sagledavanje procesa u grupi.

Postoje i specifične odgovornosti trenerskog tima. Treneri/ce svakako imaju čitav niz specifičnih odgovornosti koje se kreću od postavljanja okvira radionice, preko vođenja i moderacije diskusija, do praćenja potreba svih ljudi u grupi kako bi se, na neke od njih, odgovorilo u procesu rada. To ne znači da je misija tima da ispunjava sve moguće želje i zadovoljava sve potrebe vezane za trening. Pre je reč o neophodnosti postojanja svesti da radimo u osetljivom regionu, na osetljivim temama, sa ljudima čije su životne priče pune ratnih i post-ratnih teških iskustava. Zbog toga je, u cilju kvalitetnog rada, neophodno neprestano osluškivati kako grupa diše i koje su joj granice, te u skladu sa tim procenjivati koliko se daleko i duboko može ići u obradi određenih tema. Odabir najpogodnijih vežbi, vođenje računa o metodološkoj raznovrsnosti, uočavanje mehanizama grupne dinamike, veština da se diskusije otvore, i zatvore kada je neophodno – sve to spada u domen specifičnih trenerskih odgovornosti. Veoma je važno imati u vidu da trenerski posao nije nešto što se savladava preko noći, posebno ne na dvodnevnim intenzivnim treninzima. Reč je o poslu sa ljudima i za lude koji iziskuje dugotrajnu edukaciju, jasan etički kodeks i jasno povezivanje željenih ciljeva i mogućnosti koje za njihovo ostvarenje pružaju treninzi i radionice.

Treneri/ce nisu samo moderatori/ce i facilitatori/ce procesa. Oni često učestvuju u diskusijama iznošenjem sopstvenih doživljaja, mišljenja i ličnih iskustava. Na taj način se siguran prostor u grupi i poverenje na relaciji grupa-tim dodatno gradi, a trenerski tim uspeva da izbegne zamku da bude doživljen kao tim koji "posmatra i procenjuje". Potrebno je, dakako, stalno imati u vidu specifičnost i odgovornost trenerske pozicije, te voditi računa o tome da se prostor za zajedničko deljenje i učenje

ne pretvori u pozornicu za iznošenje isključivo trenerskih stavova. Takođe je bitno i voditi računa da stavovi izneseni od strane trenerskog tima imaju specifičnu težinu, te je potrebno naći dobru meru u tome i paziti na osetljivost sopstvene uloge.

Razlike u mišljenju se podstiču i ohrabruju. Različiti načini na koje vidimo, doživljavamo i mislimo o stvarima normalan su deo našeg života. Razlike u mišljenjima posebno su vredne i obogaćuju kontekst treninga. Zbog toga trenerski tim nastoji da ohrabri učesnike/ce da slobodno iznose mišljenja koja su možda drugačija od preovlađujućeg većinskog diskursa (bilo u našim društвima, bilo na samom treningu). Prostor na treningu ne vidimo kao situaciju koja bi trebala da rezultira opštim slaganjem i usvajanjem zajedničkih zaključaka, već pre kao šansu za sve nas da se vežbamo u slušanju drugačijih stavova i konstruktivnog ophođenja sa njima.

Teška pitanja i pitanja koja su izvor neslaganja ne zaobilaze se. Jedna od prepoznatljivih odlika CNA treninga jeste spremnost da se na radionicama tematizuju najbolnija pitanja naših društava, kao i ona pitanja sa najvećim konfliktnim potencijalom (tj. ona koja su u našim društвima izvor neprestanih diskusija i neslaganja). Trenerски tim nastoji da dobro proceni koliki je potencijal određene grupe da na konstruktivan način tematizuje ova pitanja i da se sa njima "nosi". Ne praktikuje se pristup "glavom kroz zid", ali se ne podleže ni ponekad prisutnom očekivanju da se izbegne otvaranje ovih pitanja zarad harmonije u grupi. Ono što svojim radom nastojimo da promovišemo jeste verovanje da se istinski pomaci mogu desiti tek kada među sobom napravimo prostor da otvoreno razgovaramo o šakaljivim temama. Iako to ponekad može izgledati kao direktno suprotstavljenje potrebi za izgradnjom grupe, naše iskustvo pokazuje da se kroz ovaj pristup zapravo postiže dublje i suštinsko poverenje među ljudima.

Fleksibilni koncepti, umesto unapred isplaniranih i nepromenljivih postavki. Dugogodišnje iskustvo nas je naučilo da je ključ uspešnog treninga u pažljivom slušanju potreba u grupi, kao i u brižljivom praćenju mogućnosti i granica unutar grupe. Unapred zacrtani plan rada na treningu može se pokazati kao velika smetnja kada ustanovimo da je sa određenom grupom ljudi neophodno ići drugim putem, ili posvetiti više pažnje određenim temama, a druge potpuno izostaviti. Zbog toga nastojimo da za svaki trening postavimo okvir sa izlistanim tačkama koje je neophodno da pokrijemo. Način na koji ćemo to učiniti obično određujemo kada vidimo i "osetimo" grupu, te radionice pripremamo dan za dan, nakon večernjih evaluacija. To iziskuje veliki napor i zahteva veliko iskustvo trenerskog tima, da se u kratkom vremenu pronađu dobri načini za odgovore na uočene potrebe grupe sa kojom se radi, umesto unapred pripremljene radioničarske šeme.

Prednost se daje konkretnom iskustvu i praksi u odnosu na teorijske modele i koncepte. Treninzi koje organizuje CNA nisu akademski programi i fokus je stavljen na razmenu konkretnih iskustava i praksi učesnika/ca treninga. Zbog toga, u metodološkom smislu, vežbe, diskusije i razmena u grupi imaju primat u odnosu na analizu i prezentaciju teorijskih modela. Svakako da se u radu uzimaju u obzir postojeći razvijeni teorijski koncepti, ali samo onda kada nisu sami sebi svrha, već kada reflektuju probleme naših društava i pomažu u razumevanju određenih fenomena (kao što su nasilje, sukob, identiteti i njihova konstrukcija itd.).

Primeri vežbi

za kreiranje radionica

Upoznavanje

uvodne vežbe

Ciljevi ove grupe vežbi:

Svaki trening, bez obzira na tematski fokus, dužinu trajanja i intenzitet, zahteva da se učesnici/e i članovi/ce trenerskog tima međusobno upoznaju i dobiju priliku da se predstave jedni drugima. Često će se pokazati nakon nekoliko radionica da je dobro osmišljeno upoznavanje ključno za kreiranje poticajne radne atmosfere i sigurnog prostora unutar grupe.

Uvodne vežbe za upoznavanje imaju cilj da obezbede osnovne informacije o svakom od učesnika/ca, da stvore osnovu ne samo za faktografsku, već i za kasniju iskustvenu i emotivnu razmenu, da olakšaju prepoznavanje stvari koje su im zajedničke, te da prepoznaju i uvaže postojeće različitosti u iskustvima, vrednostima i pogledima na svet. Veoma je važno da odabir vežbi za upoznavanje bude dobro prilagođen grupi sa kojom se radi kako se učesnici/e ne bi niti previše iscrpli, niti shvatili to kao puku formalnost na putu ka "pravim" temama na treningu.

Iskustvo nam govori da članovi/ce trenerskog tima treba da učestvuju u procesu upoznavanja.

Metodologija koju koristimo prilikom upoznavanja i izgradnje grupe:

Predložene vežbe koriste se različitim metodama interaktivnog rada – rad u velikoj grupi; rad u parovima; rad u manjim grupama. Važno je prilikom odabira vežbi imati na umu nekoliko činjenica:

- Različite vežbe pokrivaju različite dimenzije upoznavanja. Treba dobro proceniti koji nivo upoznavanja je potreban grupi sa kojom radimo, te koliko duboko sa upoznavanjem želimo da idemo na početnim radionicama.
- Različitim ljudima odgovaraju različita sredstva izražavanja. Neki će se učesnici/e najbolje osećati sa verbalnim samopredstavljanjem, dok će drugima pisanje najviše odgovarati, a trećima će lakše ići neka vrsta vizuelnog predstavljanja uz pomoć crtanja, slika i drugih pogodnih rekvizita. Poželjno je imati te razlike u vidu i nastojati da se napravi dobar balans između različitih izražajnih tehniki.

Koncentrični krugovi upoznavanja

Svi iz grupe sedaju na stolice koje su postavljene u dva koncentrična kruga, tako da svako iz jednog kruga sedi naspram neke osobe iz drugog kruga. Svi pričaju u parovima sa osobom preko puta, i nakon 3-5 minuta razgovora učesnici/ce iz unutrašnjeg kruga se pomeraju za jedno mesto u desno, čime svako dobija novog sagovornika/cu za naredno pitanje. Nakon kratkog razgovora učesnici/ce iz spoljašnjeg kruga rotiraju se za jedno mesto u desno...

Neka od mogućih pitanja za razgovor:

- Čime se bavim?
- Mesto gde živim?
- Moja porodica...
- Događaj u mom životu koji je najviše uticao na mene
- Koja ličnost je snažno uticala na moj život?
- Otkud ja ovde?
- Kako politika utiče na moj život?
- Šta bih voleo/la da menjam?
- Vidljive i "nevidljive" posledice rata tamo gde živim?
- Neke stvari do kojih mi je stalo u životu
- Šta moram da ostvarim?
- Šta mi je podrška?
- U čemu stvarno uživam?
- Mnogo se iznerviriram kada...
- Želim da te pitam?

Trajanje: 20–60 minuta (u zavisnosti od broja učesnika/ca i željenog tempa razmene)

Napomena: Ova vežba svojom postavkom ne omogućuje da svako razgovara sa svakim, ali je dobar odabir za one ljude kojima je lakše da na samom početku treninga razgovaraju sa jednom osobom na određenu temu, umesto da svoja razmišljanja dele pred celom grupom. Važno je voditi računa da odabir pitanja za razgovor bude prilagođen profilu ljudi u grupi. Potrebno je jasno dati uputstvo o vremenskom okviru, kako bi u svakoj rotaciji oba sagovornika/ce imala priliku da predstave sebe.

Moje ime

Jedna po jedna osoba u krug ima zadatku da kaže svoje ime i ispriča neku priču u vezi sa njim: šta znači, kako ga je dobio/la, ko mu/joj ga je dao...

Venovi dijagrami

Svi dobiju po list papira na kojima je nacrtano onoliko Venovih dijagrama (tri kruga/elipse koji se ukrštaju, videti sliku) koliko ima učesnika/ca. Jedan Venov dijagram je za jednu osobu, a na predviđenom mestu treba upisati njeno ime i u svakom od krugova tog dijagrama treba upisati po jednu određenu informaciju o njoj. Na primer:

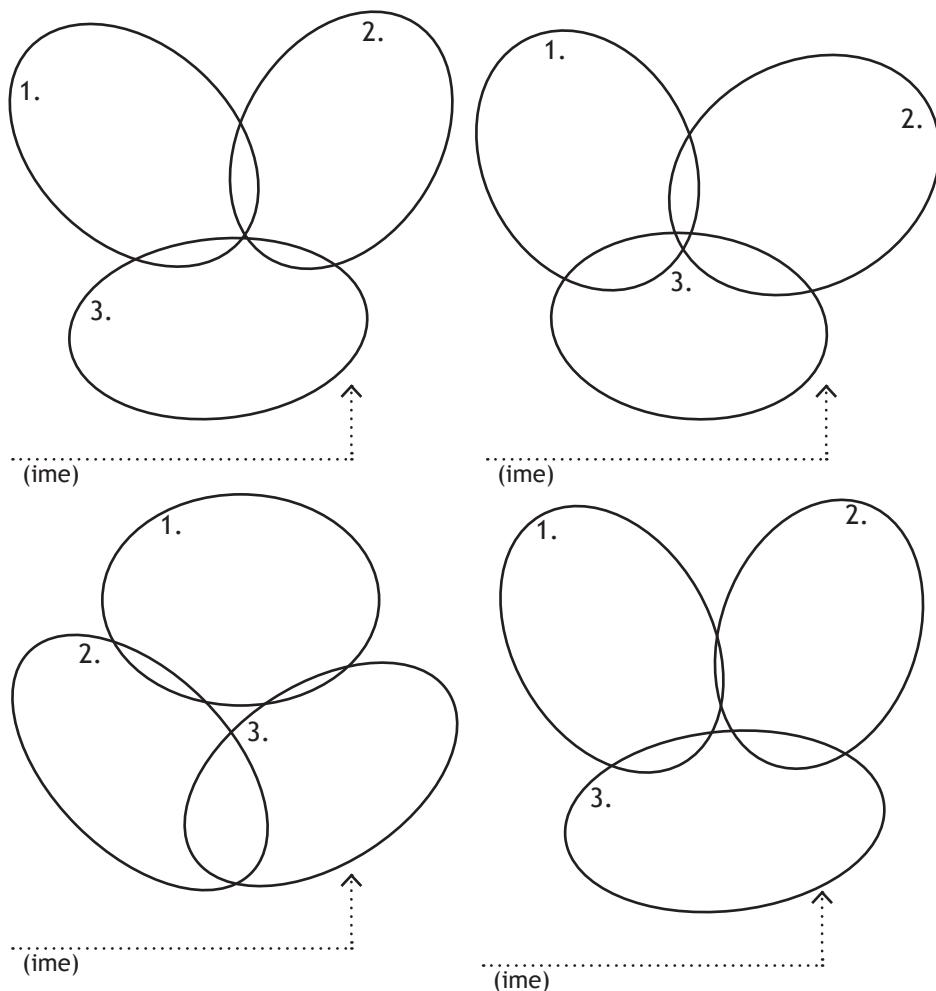
1. Gde živiš?

2. U čemu uživaš?
3. Jedan tvoj kulinarski specijalitet.

Učesnici/ce ustaju sa svojih mesta i imaju zadatak da priđu svakoj osobi u grupi, postave joj pitanja iz dijagrama i zapišu ih na svom papiru.

Trajanje: 30 minuta

Napomena: Ovom vežbom se može postići lakše pamćenje imena svih u grupi, dobra je za početak seminara/treninga jer stavlja ljudе u situaciju da sa svima stupe u (prvi) kontakt, a veoma je zgodno i to što ljudi mogu da se kreću po prostoriji jer to znatno utiče na stvaranje opuštenije atmosfere. Naravno, ispunjeni papiri s dijogramima ostaju učesnicima (neretko im oni služe kao podsetnik, kada pokušavaju da se sete nečijeg imena). Mi često ne formulишemo treće pitanje, već damo učesnicima zadatak da smisle pitanje koje će postaviti svima. Ova varijanta vežbe je zabavnija jer pitanja umeju da budu vrlo raznolika, pa i duhovita (npr. od "Da li voliš svog predsednika?" do "Ispričaj mi jedan vic."). Treba imati u vidu da trajanje vežbe može i da eskalira ukoliko ljudima bude jako zabavno, pa može biti korisno ograničiti vreme ukoliko ga nemate dovoljno.

Očekivanja od treninga

Postavljene su tri panoa (na zidu ili podu) na kojima piše po jedno od sledećih pitanja:

- Šta očekujem od treninga?
- Šta očekujem od sebe na treningu?
- Šta očekujem od drugih na treningu?

Svi za sebe na posebnim samolepljivim papirima ispišu svoje odgovore. Po tom, jedna po jedna osoba priđe panoima, pročita svima šta je zapisala i zalepi/zakači svoje papire na odgovarajuće panoe.

Moj put dovde

Svako za sebe na papiru nacrtava jednu strelicu koja ilustruje tok života, "moj put dovde", i na njoj obeleži mesta, odnosno tačke koje su mu bile važne u životu (do 5 minuta). Zatim, u plenumu, svako ko želi predstavlja svoju "streliscu".

Trajanje: 90 minuta

Napomena: Veoma je bitno za ovu vežbu da se izvodi u tišini, i da nema šaputanja i dobacivanja u grupi, niti spoljašnjih zvukova koji ometaju, odnosno da postoje uslovi da se puna pažnja posveti osobi koja govori. Ova vežba potiče izgradnju poverenja u grupi, mada pojedinicima/kama zna biti previše zahtevna za sam početak treninga. Poželjno je da i treneri/ce učestvuju u ovoj vežbi i da se na taj način uključe u proces međusobnog upoznavanja, a još bolje može biti ako neko iz trenerskog tima prvi započne svoju priču i time da primer ostalima. Vežba pruža mogućnost dubljeg upoznavanja u grupi i potiče empatiju i međusobno slušanje i uvažavanje. Često se dešava da izvođenje vežbe vremenski eskalira, što zna biti vrlo naporno za prvi dan treninga, posebno ako ljudi nisu navikli da pažljivo slušaju dvadesetak drugih osoba (što je uglavnom slučaj) jer to jeste vrlo zahtevno i ljudi se nakon nekog vremena umore. Zbog toga je od izuzetne važnosti da vežba bude vešto vođena, sa osećajem i za ljude i njihove priče (da ih se ne prekida, već eventualno uputi diskretan znak da je isteklo predviđeno veme), ali i za vreme i čitavu dinamiku radionice. Korisno je u uvodu vežbe naglasiti koji vremenski ram je predviđen po osobi, a koliko se vremena ukupno ima na raspolaganju, te i napomenuti na koji (diskretan) način će voditelj/ica upozoravati na istek vremena.

Mesta koja su mi važna (Karta)

Na zidu se nalazi karta bivše Jugoslavije, Evrope ili sveta (najbolje ako su iscrtane samo konture). Jedna po jedna osoba prilazi karti, na njoj označi flomasterom mesta koja su joj važna, za koje je/ga vežu određena sećanja i iskustva. Veza sa svakim označenim mestom se ukratko objasni ostalima u grupi.

Trajanje: 60 minuta

Napomena: U kontekstu CNA treninga, koji okuplja ljudе iz različitih delova regiona bivše Jugoslavije ova vežba može da ima posebnu težinu. Ona doprinosi razumevanju različitih životnih iskustava u grupi, različitih poimanja i nekadašnje zajedničke države i današnjeg regiona išpartanog granicama novonastalih država. Podjednako je dobra kada se radi sa novoformiranim, kao i sa grupama koje se

već poznaju, a može se raditi na početku, kao i u bilo kom drugom delu treninga. Korisna je kada je potrebno ljudi vratiti na lično iskustvo i lične veze, ili doprineti međusobnom boljem razumevanju.

Druga verzija vežbe: Na unapred pripremljenoj karti ucrtaju se sva mesta odakle dolaze učesnici/ce. Zadatak učesnika/ca je da priđu i označe sa kojim su sve mestima povezani i pojedine na koji način (tako da su sva "njihova" mesta povezana izlomljrenom linijom).

Mesto odakle dolazim

Svako u krug navede mesto odakle dolazi i tri stvari koje voli u vezi sa tim mestom.

Trajanje: 20–25 minuta

Mesto u kome živim (Mesto odakle dolazim)

Na podu se nalazi papir dovoljno veliki da učesnici/e mogu da se okupe oko njega i da svako ima dovoljno mesta za sebe (na primer nekoliko sastavljenih flip-čarta). Učesnici/e se zamole da svako za sebe na ovom velikom papiru nacrtava nešto što im se posebno ne dopada, a odnosi se na život u njihovom mestu (regiji, državi). Ukoliko smatraju da nemaju talenta za crtanje, mogu da crtaju simbole i dijagrame. Kada su crteži gotovi, svako objasni svoj crtež u plenumu.

Sledeći veliki papir stavi se na pod i učesnici/e se zamole da svako za sebe nacrtava nešto što im se posebno dopada u vezi sa životom u njihovom mestu, državi, regiji. Nakon toga slede objašnjenja u plenumu.

Trajanje: 60 minuta

Napomena: Ako osobe iz grupe dolaze iz različitih krajeva, ova vežba može poslužiti za bolje upoznavanje različitih konteksta iz kojih učesnici/ce dolaze. Ona služi i za međusobno upoznavanje, odnosno razmenu o tome šta nam je važno u društvu u kom živimo. Vežba može koristiti kao uvod kada je potreban iskorak od sebe ka društvenom nivou, dajući priliku učesnicima/cama da u tišini promisle o društvu u kom žive. Takođe, ona može trenerskom timu dati dosta važnih informacija za dalji tok treninga: šta pojedinci ili cela grupa lako tematizuju, čemu daju posebnu važnost, na koji način interpretiraju neke društvene pojave, šta nije pomenuto, o čemu se čuti...

Razgovor u izabranom paru

Svi stoje u krugu. Za svaku od tema učesnici/e nalaze para, i to one za koje misle da su im najsličniji/e, pa najviše različiti/e, najmisteriozniji/e itd.

Neke od mogućih tema za razgovor:

- Otkud ja ovde?
- Šta želim da ostvarim u životu?
- Događaj u mom životu koji je najviše uticao na mene?
- U čemu stvarno uživam?
- Šta me boli u sredini u kojoj živim?

Trajanje: 25–30 minuta

Predstavljam te

Učesnici/ce se podele u parove. Svako ispriča svom paru nekoliko reči o sebi. Druga osoba za to vreme pažljivo sluša i pokušava da zapamti. Potom menjaju uloge. Na početku se parovima napomene kojim vremenom raspolažu (najviše 10 minuta).

Svi se vrati u krug u plenumu i imaju zadatak da predstave svog para ostalim učesnicima iz grupe.

Trajanje: 40 minuta.

Napomena: Ako u grupi uglavnom nema ljudi koji se međusobno poznaju i/ili ukoliko je atmosfera zategnuta, ljudima ova vežba može biti zahtevna, a od pomoći je da im se unapred, pre razgovora u parovima, napomene da će imati zadatak da predstave jedni druge. Svakako ovu vežbu ne treba raditi pri samom početku uvodne radionice. Ukoliko se jedan deo ljudi u grupi već međusobno poznaje, ovo se može pretvoriti u vrlo zabavnu vežbu.

Tri događaja koja su uticala na moj angažman

Na tabli su na vremenskoj crti predstavljena tri perioda – pre rata; vreme rata; posle rata. Svako treba da za sebe zapiše po jednu stvar/događaj iz svakog od ta tri perioda koji su uticali na negov/njen sadašnji angažman na izgradnji mira. Zatim, jedna po jedna osoba ustaje, staje ispred table i kratko pojasni šta je zapisala.

Napomena: Vežba je primerena grupama u kojima bar jedan deo ljudi ima iskustvo mirovnog/društvenog angažmana.

Ova slika govori o meni...

U sredini kruga poređan je veći broj raznovrsnih sličica/razglednica. Učesnici/ce imaju pet minuta da ih razgledaju i odluče se za jednu sliku koja bi na neki način govorila o njima, ali je ne uzimaju dok se za to ne da znak. Nakon isteka pet minuta svako uzme željenu sliku, pa objasni zašto je baš nju izabrao, odnosno kako ta slika govori o njemu/njoj.

Trajanje: 35–40 minuta

Moja tri identiteta

Svako za sebe zapiše svoja tri identiteta (po izboru). Potom jedna osoba ustane i pročita jedan po jedan svoj identitet. Kada pročita jedan, napravi kratku stanku, a svi koji se prepoznavaju u pročitanom identitetu takođe na kratko ustanu. Zatim ustaje sledeća osoba u krugu i čita svoje identitete...

Trajanje: 20–25 minuta

Napomena: U nekim grupama se dešava da im ovaj zadatak nije dovoljno jasan. Jednostavniji oblik vežbe je da zadatak bude: napisati tri rečenice o sebi koje počinju sa "Ja sam..."

Dve istine i laž

Vežba se može raditi u većoj ili manjoj grupi. Zamoliti sve da napišu tri rečenice/tvrđnje o sebi, ali tako da je jedna lažna. Zatim, po redu, svaki učesnik/ca pročita zapisane tvrđnje, a ostali pogađaju koja je lažna. (Na primer: "Studirala sam istoriju umetnosti", "Treniram kik-boks", "Moj tata odlično kuva.")

Trajanje: 20–30 minuta

Napomena: Ova vežba može biti od pomoći da se ljudi u grupi međusobno bolje upoznaju, ali i poslužiti kao vežba veštine slušanja. Može se raditi u grupi gde se učesnici/ce poznaju, kao i u grupi gde se međusobno ne poznaju. Vežba je ugodna i vrlo često zabavna, što doprinosi kreiranju opuštene atmosfere.

Kako smo međusobno povezani

Jedna osoba stane na sredinu prostorije, pozove nekoga iz grupe i kratko objasni šta ih povezuje. Obe osobe ostaju na sredini prostorije, s tim što sada druga poziva sledećeg/sledeću, uz kratko objašnjenje šta povezuje njih dvoje. Treća osoba poziva četvrtu i tako redom dok se svi ne nađu povezani u jedan lanac na sredini prostorije. Čitav proces se, ukoliko postoji potreba za tim, može ponoviti više puta. Svaki novi lanac otkriva neočekivane poveznice između ljudi koji su se možda prvi put u životu sreli.

Trajanje: 15–30 minuta

Napomena: Zasnovana na postavci da su svi ljudi na svetu povezani na barem jedan način, ova vežba pruža zabavnu mogućnost da se ljudi u grupi isprobaju u prepoznavanju međusobnih poveznica. Vežba jednako dobro funkcioniše i sa ljudima koji se znaju od ranije, kao i sa onima koji se prvi put sreću. Korisno je poticati učesnike/ce da u pravljenju "lanaca" tragaju za onim poveznicama koje nisu vidljive na prvi pogled i koje smo možda spremni da nehotice zanemarimo.

Predstavljam se

Svako uzme papir i na sredini papira napiše svoje ime. Zatim upisuju:

- U gornji levi ugao: kako se trenutno osećam
- U gornji desni ugao: dve stvari koje volim da radim
- U donji levi ugao: knjigu koju sam nedavno pročitao/la ili film koji sam gledao/la
- U donji desni ugao: gde bih najradije voleo/la da budem u ovom trenutku

Nakon upisivanja svi zalepe papir na prsa, šetaju se po prostoriji, čitaju šta su drugi/e napisali/e i razgovaraju o tome.

Trajanje: 20–25 minuta

Napomena: Ova je vežba naročito pogodna za rad sa grupama mlađih, a uvodnoj radionici daje dinamiku i dozu smeha i opuštenosti.

Sever–jug; istok–zapad

Svi u grupi se zamole da ustanu i da se pozicioniraju u odnosu na centar prostorije, tako da njihova pozicija pokazuje mesto odakle su na zamišljenoj geografskoj karti. Kada su svi stali tamo gde im odgovara, voditelj/ica se kreće po prostoriji od osobe do osobe i postavlja pitanja ljudima odakle su, kako im je tamo, šta je specifično za to mesto itd.

Nakon toga sledi sledeće pozicioniranje sa pitanjem – sada nađite mesto na kome biste želeli/e da živite. Voditelj/ica će takođe napraviti “turu” po prostoriji i u ovom krugu i dati šansu svima prisutnima da približe ostalima mesta u kojima bi voleli da žive.

Trajanje: 30 minuta

Vežbe za razumevanje konteksta u kojima živimo

Ciljevi ove grupe vežbi:

Na *Osnovnim CNA treninzima* ove vežbe se rade u okviru različitih tema koje uglavnom prethode temama izgradnja mira i suočavanje s prošlošću: timski rad i donošenje odluka, razumevanje sukoba, nasilje, predrasude, itd. Pre nego što se dublje poradi na izgradnji mira, ali i na suočavanju s prošlošću, važno je mapirati i osvestiti sve one društvene pojave i procese koji taj mir narušavaju. Upravo tu ulogu ima sledeći set vežbi. U njihove ciljeve spadaju:

- Mapiranje društvenih pojava i procesa relevantnih za rad na izgradnji mira;
- Osveštavanje predrasuda i slika neprijatelja;
- Senzibilizacija za diskriminaciju i druge vrste nasilja, s akcentom na strukturno i kulturno nasilje;
- Upoznavanje društveno-političkih okolnosti u susednim zemljama i mapiranje zajedničkih i međusobno povezanih problema.

Neke od njih, kao sekundarni efekat mogu imati međusobno bolje upoznavanje i izgradnju poverenja u grupi, ali i razvoj empatije sa drugima i drugačijima.

Metodologija koju koristimo:

U ovoj grupi vežbi najviše se radi plenarno, mada je zastupljen i rad u manjim grupama i individualni rad. Najučestalije metode su one koje potiču iskustveno učenje, koje stvaraju doživljaj, a to su igre uloga, odnosno simulacije i diskusije/razmene u manjim grupama s pripremom prezentacije na zadatu temu, nakon koje sledi nastavak diskusije ili refleksija u plenumu. Takođe, barometri mogu biti vrlo korisna metoda, posebno kada za cilj imamo razmenu različitih mišljenja.

Veliki barometar: Nasilje

Na podu se nalazi veći broj papira (bar po jedan za svaku osobu u grupi) sa po jednom od dole navedenih izjava. Svaki učesnik/ca uzima bar jednu izjavu i stavlja je u barometar sa polovima "Jeste nasilje" i "Nije nasilje" vodeći se svojim razumevanjem te izjave i procenom koliko to jeste ili nije nasilje. Nakon što su sve izjave postavljene, sledi diskusija o nekim od njih: Da li bi neko/a promenio/la položaj jedne od izjava u barometru? Zašto? Kako to ostali vide?

Tematizuje se jedna po jedna predložena izjava.

Dodatna pravila diskusije:

- Samo obrazlažemo zašto bismo promenili mesto u barometru nekoj od izjava, ali ne možemo fizički da menjamo mesto izjavi/papiru koji je neko drugi stavio.
- Nije cilj da se kao grupa dogovorimo koja bi pozicija bila idealna za pojedinu izjavu, već da razmenimo mišljenja.

Neke od izjava za barometar:

1. Balkanske zemlje su rasističke.
2. Bosna i Hercegovina je država svih Bosanaca i Hercegovaca.
3. Dijaspori bi trebalo zabraniti da glasa.
4. Dozvoljeno je da džamija iz XIII veka u Prilepu, koja je spaljena 2001., može da se obnovi, ali da služi kao kulturni spomenik u kom se ne obavljaju verske službe.
5. Fundamentalizam predstavlja veliku opasnost za mir u svetu.
6. Građani se bune zbog preseljenja Roma u njihovo naselje, da se ono ne bi pretvorilo u deponiju.
7. Haški tribunal je veoma doprineo miru i pomirenju u regiji.
8. HIV pozitivna deca ne bi trebalo da idu u školu sa ostalom decom.
9. Jedan od prioriteta u obnovi nakon rata trebalo bi da budu porušeni verski objekti.
10. Jedini izlaz za balkanske zemlje jesu evroatlanske integracije.
11. Jezici manjina trebalo bi da budu obavezan školski predmet.
12. Ko hoće da radi - uvek će moći da nađe posao.
13. Kome se ne sviđa država u kojoj živi, može da je napusti.
14. Ljudima bi trebalo biti dozvoljeno da okače na svoju kuću koju god žele zastavu.
15. Makedonija je država svih Makedonaca.
16. Manjinske nacionalne grupe i osobe sa hendikepom trebalo bi da budu pozitivno diskriminisane na konkursima za zapošljavanje.
17. McDonald's, Nike, Coca-Cola, Nestle
18. Međunarodna zajednica uspostavlja demokratiju u Libiji.
19. Najlakše je zaposliti se ako si član stranke na vlasti.
20. Školarina je neophodna radi boljeg kvaliteta obrazovanja.
21. NATO države su bombardovale Jugoslaviju kako bi sprečile humanitarnu katastrofu.
22. Nezaposlenim izbeglicama biva isključena stručna radna mesta jer nisu platili račun.
23. Nemački narod je započeo Drugi svjetski rat.
24. On je lojalan građanin ove države.
25. Policija stoji i ne reaguje dok grupa mladića tuče učesnike i učesnice gej parade.
26. Pravo na zemlju ima onaj koji je na nju prvi došao.
27. Radi mira u BiH trebalo bi uspostaviti treći, hrvatski entitet.
28. Republiku Srpsku treba ukinuti.
29. Romi su bezbrižan narod.
30. Seksualna orijentacija je privatna stvar za četiri zida.

31. Svi bi trebalo da znaju zvanični jezik države u kojoj žive.
32. Svi koji su služili vojsku u toku rata bili su za taj rat.
33. Trebalo bi pomoći Africi da se civilizuje.
34. U ratu su uvek sve strane krive.
35. U vojsci se postaje čovek.
36. Velika Srbija
37. Velika Albanija
38. Velika Britanija
39. Verski službenik se kandiduje za predsednika države.
40. Žene su miroljubivije nego muškarci.

Trajanje: 1,5–2h

Napomena: Ova vežba se može koristiti kada za kratko vreme želimo na efikasan način da otvorimo i pokrijemo veći broj ključnih tačaka. Pored toga što je odlična za proces senzibilizacije za nasilje, ona i te kako doprinosi boljem razumevanju društvenih konteksta i stepena rasprostranjenosti strukturnih i kulturnih oblika nasilja. Može takođe da bude izuzetno korisna trenerskom timu za brzo "mapiranje" tema koje su prioritetne za rad u toj grupi učesnika/ca. Bitno je da izbor izjava bude aktuelan, i da su njima pokrivene različite društvene grupe i različite vrste nasilja. Mi za svaki trening "osvežavamo" listu izjava.

Sama metoda velikog barometra može se koristiti za različite teme, samo treba izbor izjava prilagoditi temi.

Predrasude o etničkim grupama

Prvi korak: Učesnici/ce se podele u grupe po etničkoj pripadnosti. Svaka grupa dobije zadatok da na zidne novine ispiše ono što su čuli o svojoj etničkoj grupi, odnosno da odgovore na pitanje: Kakvi su Srbi/kinje, Hrvati/ce, Bošnjaci/kinje, Albanci/ke, Makedonci/ke, Crnogorci/ke, itd?

Drugi korak: Učesnici/ce se odlučuju za jednu od etničkih grupa kojoj ne pripadaju (ponuđene etničke grupe su od onih kojima pripada bar jedna osoba iz grupe učesnika/ca). Bitno je da u svakoj grupi bude otprilike podjednak broj učesnika/ca. Zadatak je da na zidnim novinama ispišu šta su sve čuli kakva je ta etnička grupa.

Potom idu prezentacije zidnih novina iz prvog koraka, onda iz drugog koraka, pa sledi diskusija: Kako vam se ovo čini, kako se osećate kad vidite sve ovo? Koliko se u svakodnevničici srećete sa ovim predrasudama? Šta raditi s njima?

Trajanje: 1,5h

Napomena: Veoma je važno vežbu pažljivo uvesti i dati vrlo precizne upute. Zadatak je da se napiše ono što znamo da postoji, a ne ono što je lično mišljenje. Često u grupama ima ljudi koji ne žele da se određuju etnički, pa time ne žele ni da učestvuju u vežbi koja ih stavlja u takvu situaciju. Između ostalog, i zato je važno da se razjasni iz kog razloga se ova vežba radi. U našim kontekstima često nas niko ni ne pita u koju etničku (ili drugu) grupu spadamo, jednostavno nas svrstaju hteli mi to ili ne, osećali se tako ili ne. Onima koji ne žele da se određuju etnički, može se ponuditi da idu u onu grupu u koju ih najčešće svrstavaju. Moguće je da će iz protesta poneko odlučiti da formira novu grupu i nazove je "vanzemaljci" ili "kosmopoliti" i to, naravno, treba dozvoliti, iako skreće sa date teme. Ponekad može biti i samocenzure jer "nije lepo tako nešto napisati o nekome." Trebalo bi razjasniti

da je namera mapirati postojeće predrasude (koje ne moraju neophodno biti naše, već one koje smo u svojoj okolini čuli), pa potom razmišljati kako se nositi s njima. Jedan od pristupa jeste poricanje da one postoje, ali teško da ćemo im poricanjem stati na put. Treba imati u vidu da ova vežba često teško padne ljudima jer su po prvi put u situaciji da pred onim "drugim" kažu koje predrasude prema njemu postoje. No, ako se ova vežba pažljivo vodi, efekat može biti upravo izgradnja međusobnog poverenja.

Asocijacije

Voditeljica pročita pojam, a učesnici/ce imaju dvadesetak sekundi da na samolepljivim papirićima napišu asocijacije na taj pojam. Posle svakog pojma ostatak trenerorskog tima pomogne da se ispisani papirići puknu i zapeče na velike papire, dok voditeljica čita sledeći pojam... Do deset pojmovova je dovoljno.

Primeri pojmovova: novinari, homoseksualci, feministkinje, političarke, ateisti, vernici, policajci, Evropljani, Amerikanci, menadžeri, NVO.

Napravi se kratka izložba ispisanih asocijacija, tako da svi imaju priliku da pročitaju. Potom evaluacija vežbe: Kako vam ovo izgleda? Da li ste iznenađeni onim šta ste zapisali? Koliko ste se cenzurisali? Odakle nam ove asocijacije, odakle one potiču?

Napomena: U toku ove naizgled lagane vežbe može se dogoditi da se ljudi osete povređeni zbog nečega što je zapisano. Cilj vežbe jeste da se osveste postojeći stereotipi i njihova veza sa diskriminacijom u društvu. Ona pruža mogućnost da se, na nekonfrontirajući način, unutar grupe artikuliše osećaj nepravde vezan za postojeće stereotipe. Iz tog razloga se odabir pojmove prilagođava grupnom preseku i kombinuje sa onim pojmovima sa kojima pretpostavljamo da se niko neće identificirati, te je veći osećaj slobode da se izrazi uvrežen stereotip ili predrasuda. Poređenjem ta dva slučaja u evaluaciji vežbe uočava se mehanizam koji koristimo kada primenjujemo predrasude.

Slike neprijatelja

Učesnici/ce se podele po državama/regijama iz kojih dolaze.

1. korak: Imaju zadatku da na zidnim novinama izlistaju grupe koje su im od strane njihove okoline predstavljene kao neprijateljske (u detinjstvu, u toku školovanja, posredstvom medija, na poslu...).

2. korak: Potom se odluče za jednu od tih grupa i opišu slike koje su o toj grupi dobijali (Kakvi su oni? Zašto bi trebalo da ih se plašimo, ili budemo oprezni s njima?).

Potom prezentacije u plenumu i razgovor: Koliko su ove slike prisutne u društvu? Čemu služe (slike neprijatelja)? Ko ih gradi i zašto?

Trajanje: 1–1,5h

Slike neprijatelja (2)

Podela u tri male grupe. Učesnici/ce razgovaraju na teme: Ko su neprijatelji u našim društвima, ko su "drugi"? Čemu služe slike neprijatelja? Ko gradi te slike i zašto? Zadatak im je da pripreme i zidne novine o onom o čemu su razgovarali. Sledi predstavljanje zidnih novina u plenumu, pa komentari i diskusija.

Trajanje: 1h

Poricanje

Podela u manje grupe (podela slučajna ili po državama/regijama). Zadatak je razgovarati i pripremiti prezentaciju na temu: Šta se poriče u našim društvima? Kako? Primeri poricanja. Zašto do toga dolazi? Pokušati da primeri obuhvate sva tri oblika poricanja: bukvalno ("Nije se dogodilo", npr. nije bilo zločina), poricanje tumačenja ("Nije bilo baš tako", npr. "Nije to bilo etničko čišćenje, oni su sami otišli.") i poricanje značenja ili implikacija ("Dogodilo se, ali to nema veze sa mnom, ja na to ne mogu da utičem.")¹

Potom prezentacije u plenumu i razgovor.

Trajanje: 45 minuta – 1h

Napomena: Da zadatak ne bi bio pretežak, može se koristiti prethodni kratak teoretski input o poricanju. Takođe, može se učesnike/ce dodatno inspirisati nekim živim primerima.

Drugi pogled

Korak 1. Izdvoje se dve stolice na koje se pozovu da sednu osobe koje nisu nacionalnosti A, već pripadaju "suprotstavljenoj" etničkoj grupi B. Njihov zadatak je da se stave u ulogu osoba koje su nacionalnosti A, da takoreći uđu u njihove cipele i da pokušaju da odgovore na sledeća pitanja:

- S kojim se problemima i poteškoćama suočavaš (zbog svoje nacionalnosti)?
- Koje strahove imaš?
- Koje te to nepravde bole?
- Koje su tvoje potrebe?
- Čemu se nadaš?

Kao podsetnik, na 4 papira se napišu pojmovi oko kojih se vežba vrti: strahovi, nepravde, potrebe, nade.

Potom osobe koje jesu nacionalnosti A imaju prostor da dopune ono što je rečeno, ali se naglasi da ne treba da ispravljaju već izgovorenio, već da se fokusiraju samo na dopune.

Korak 2. Vežba se ponavlja, ali tako da su sada te dve stolice namenjene osobama koje ne pripadaju toj suprotstavljenoj etničkoj grupi B. Oni imaju zadatak da se stave u ulogu osoba nacionalnosti B i pokušaju da odgovore na ista pitanja. Potom osobe koje jesu nacionalnosti B mogu da dopune rečeno.

Po potrebi, nakon ovih koraka, može se primeniti osvrt na vežbu u plenumu: Kako vam je bilo? Šta vas se dojmilo?

Napomena: Ukoliko procenjujete da bi ova vežba teško išla, može se "razbiti led" tako što se dan ranije proveri s najmotivisanijim učesnicima/ama (i najsensibilisanim za dijalog) da li su zainteresovani da u ovakvoj vežbi učestvuju i da li bi se toga prihvatali, pa da imaju veće da o tome razmisle i pripreme se. Važno je imati po dve osobe iz obe suprotstavljenе etničke grupe koje bi preuzele zadatak na sebe. Veoma je važno, prilikom uvođenja vežbe, biti transparentan i reći svima da je sa pojedinim učesnicima unapred dogovoren da probaju da uzmu određene uloge, ali da je prostor otvoren za još nekoga da to pokuša ako bude želeo/la.

U grupama u kojima su bili ljudi iz više zemalja bivše Jugoslavije (odnosno u grupama gde je bilo

¹ Ova tri oblika poricanja uveo je Stanley Cohen. Videti Stanley Cohen. *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*. Prevod: Glišić, S. (Beograd: Samizdat B92, 2003), str. 30-33.

bar 5–6 etničkih grupa), odlučivali smo se da tematizujemo odnos između dve, pa bi se u vežbi bavili npr. Albancima i Srbima s Kosova. Međutim, u grupama u kojoj su zastupljene tri etničke grupe, kao na primer Bošnjaci, Hrvati i Srbi, tematizovali bismo sve tri: prvo bi oni koji nisu Hrvati pokušali da uđu u ulogu Hrvata, pa oni koji nisu Srbi pokušali da uđu u ulogu Srba, odnosno oni koji nisu Bošnjaci pokušali da uđu u tu ulogu.

Treba imati u vidu da ova vežba dugo traje, i da je ne treba ubrzavati. Na primer, verzija sa tri etničke grupe može da traje i duže od dva sata.

Vežba je emocionalno vrlo teška, jer se ljudi stavljuju u poziciju u kojoj verovatno nikada nisu bili, a često i prvi put razmišljaju na taj način. Sama činjenica koliko malo znaju i koliko im teško pada da išta smisleno kažu o drugima, eksponira jedan deo problema u kojem žive. Vežba je zahtevna za vođenje i treba je izvesti u atmosferi mira i međusobnog slušanja, te podrazumeva određeni stepen poznавања и остварене комуникације у групи. Ubacivanje kratkih pauza između koraka izvođenja sasvim je uobičajeno, zbog потребе да се "udahne vazduh".

Korak napred

Učesnicima/cama su nasumično podeljene kartice s ulogama koje će oni/one predstavljati u vežbi. Kartice ne smeju pokazivati nikom drugom. Zamoljeni/e su da pokušaju da se što bolje užive ulogu koju su dobili, da razmisle o načinu života i svakodnevnim obavezama i problemima s kojima se ta osoba susreće.

Zatim se poređaju u liniju jedni pored drugih (kao na startnoj liniji).

Voditelj/ica naglas čita listu situacija i događaja, jednu za drugom. Svaki put kad neko/a od njih na izjavu može odgovoriti sa "da", treba da napravi korak napred. Posle svih pročitanih izjava učesnici/e pogledaju kako su raspoređeni po prostoriji a zatim saopštavaju ostalima svoje uloge. Posle toga imaju priliku da još jednom pogledaju ko je gde. Sledi povratak u plenum i razgovor o vežbi: Kako vam je bilo? Koliko ste se osvrtali? Paralela sa svakodnevnicom...

Kartice s ulogama:

- Ti si nezaposlena samohrana majka.
- Ti si kćer lokalnog direktora banke.
- Ti si muslimanka koja živi sa roditeljima koji su jako religiozni.
- Ti si sredovečna Srpskinja koja živi u Prištini.
- Ti si mladić koji se kreće u invalidskim kolicima.
- Ti si 17-godišnja Romkinja koja nikada nije završila osnovnu školu.
- Ti si HIV pozitivna žena.
- Ti si nezaposleni učitelj u državi čiji novi službeni jezik ne govorиш tečno.
- Ti si predsednik uticajne NVO u malom gradu.
- Ti si ratni vojni invalid koji živi od socijalne pomoći.
- Ti si predsednik omladinskog ogranka političke partije koja je sada na vlasti.
- Ti si ilegalni kineski imigrant.
- Ti si kćer američkog ambasadora u državi u kojoj trenutno živiš.
- Ti si vlasnik uspešne kompanije za uvoz-izvoz.
- Ti si penzioner.
- Ti si 22-godišnji homoseksualac.
- Ti si voditeljka najgledanije TV stанице.
- Ti si beskućnik.
- Ti si 19-godišnjak iz veoma udaljenog planinskog sela.
- Ti si Makedonka koja 11 godina živi u prihvatnom centru.

Izjave koje su pročitane:

1. Nikada se nisi susretao s bilo kakvom ozbiljnom finansijskom teškoćom.
2. Imaš pristojan dom sa telefonskom linijom i televizorom.
3. Osećaš da se tvoj jezik, vera i kultura poštuju u društvu gde živiš.
4. Osećaš da je tvoje mišljenje o socijalnim i političkim pitanjima važno i da se tvoji stavovi saslušaju.
5. Druge osobe se konsultuju s tobom o različitim pitanjima.
6. Ne plašiš se da će te policija zaustaviti.
7. Znaš kome da se obratiš za savet i pomoć ako treba.
8. Nisi nikada osećao/la diskriminaciju zbog svog porekla.
9. Imaš adekvatnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu prema svojim potrebama.
10. Možeš da ideš na odmor jednom godišnje.
11. Možeš pozvati prijatelje kući na večeru.
12. Imaš zanimljiv život i pozitivan si prema svojoj budućnosti.
13. Možeš da studiraš i da biraš profesiju po vlastitom izboru.
14. Ne plašiš se da ćeš biti uz nemiravan ili napadnut na ulici ili u medijima.
15. Možeš da glasaš na državnim ili lokalnim izborima.
16. Možeš da slaviš svoje najvažnije verske praznike s porodicom i prijateljima.
17. Možeš da učestvuješ na međunarodnom seminaru u inostranstvu.
18. Možeš da ideš u kino ili pozorište barem jednom sedmično.
19. Ne plašiš se za budućnost svoje dece.
20. Možeš kupiti novu odeću barem jednom u tri meseca.
21. Možeš se zaljubiti u koga želiš.
22. Osećaš da se tvoje sposobnosti cene i poštuju u društvu u kom živiš.
23. Možeš koristiti internet.

Trajanje: 45 minuta – 1h

Napomena: Ova vežba je izuzetno dobra kao podsticaj za promišljanje postojanja društvenih nejednakosti, različitih mogućnosti i posledica koje to može da ima na život osoba koje pripadaju nekoj od manjinskih i/ili ranjivih grupa. (Treba voditi računa da među karticama sa ulogama bude veći broj predstavnika/ca ranjivih i neprivilegovanih grupa.) Ona slikovito približava pojmove stukturnog i kulturnalnog nasilja i daje priliku učesnicima/ama da probaju “tuđe cipele”. Korisna je u osvetljavanju nejednakih startnih pozicija koje osobe imaju u društvu i koliko ih je teško prevazići kada su nepovoljne. Ova vežba može da se koristi i kao osnova za promišljanje stereotipa i predrasuda.

Kvadratići/tačkice

Svakom učesniku/ci zalepi se kvadratić određene boje na čelo, tako da on/ona ne vidi šta je zapepljeno. Na primer, njih sedmoro dobije po crveni kvadratić, petoro – plavi, dvoje – zeleni, dvoje – žuti, jedna osoba dobije crni i jedna beli. Dodatno, neki mogu da dobiju kombinaciju boja, na primer jedna osoba crveno-plavi kvadratić, a druga žuto-crveni.

Uputstvo: Rasporedite se u grupe po boji bez verbalne komunikacije.

Evaluacija vežbe: Šta se dogodilo?

Trajanje: 45 minuta

Napomena: Vežba simulira nametanje identiteta i razvrstavanje u skladu sa nametnutim

kriterijumom, što je čest slučaj u našim društvima sa etničkom, rodnom ili drugim vrstama diskriminacije. Učesnici/ce se često povedu za prvim logičnim načinom da reše zadatok, te se razvrstavaju samo na osnovu papirića (odnosno boje tačkica/kvadratića) koje su dobili. Spoznaja o mehanizmu kojem podležu zna bita bolna kada se ljudi prepoznaju u ulozi diskriminisanih ili diskriminatora. Važno je dati upute precizno, i ne insinuirati kako da se učesnici/ce razvrstaju, kako voditelj/ica ne bi sebe stavio/la u ulogu manipulatora.

Ostrvo

Učesnici/ce se podele u 3 male grupe. Kaže im se da se nalaze na pustom ostrvu i da nema načina da ga napuste. Radi organizovanja zajedničkog života treba da se dogovore i uspostave zajednički sistem pravila koja bi im olakšala život na ostrvu. Svaka mala grupa ima 10 minuta da napravi taj dogovor i da ga zapiše na veliki papir. Potom sledi povratak u plenum na kratko, gde grupa po grupa prezentuje svoja pravila svima.

U sledećem koraku se zamoli da iz svake grupe jedna osoba volontira. Volonteri se izvedu van prostorije i kaže im se da se neće vratiti u grupu iz koje su izašli, već će otići u neku drugu, a zadatok im je da se ponašaju u neskladu sa pravilima života na tom ostrvu, odnosno da probaju da izmene što više od prethodno napravljenog dogovora.

Nakon 10 minuta boravka "novih osoba" na ostrvima se vežba završava i evaluira.

Evaluaciona pitanja: Šta se dogodilo? (prvo učesnici/ce koji nisu menjali ostrvo, potom oni sa specijalnim zadacima). Kako su se oni koji su došli/le osećali/e u svojoj ulozi kršitelja/ki pravila, a kako oni koji su bili tu, kada je došlo do nepoštovanja njihovog sistema? Ko je bio u ulozi žrtve, a ko u ulozi nasilnika? Kakve veze ovo ima sa stvarnim životom?

Trajanje: 60–90 minuta

Autobus

Kratka simulacija scene u autobusu. Četiri dobrovoljca/ke imaju zapepljen papirić sa određenom ulogom: Romkinja sa malim detetom; mladić kojem na majici piše "Gay je OK"; seljanka koja je krenula na pijacu; pokrivena žena kojoj se samo vide oči. Još šest "putnika" učestvuje u ovoj sceni, a zadatok je da se prema "etiketiranima" bez cenzure ponašaju onako kako oni vide da se društvo prema njima ponaša.

Potom evaluacija vežbe: Šta su posmatrači/ce scene primetili/le? Šta su učesnici/ce u sceni hteli/le da prikažu?

Mapiranje patrijarhata i militarizma u našim društvima

Vežba se izvodi sa učesnicima/ama podeljenim u dve grupe. Jedna grupa pravi zidne novine na temu mapiranja patrijarhata, a druga mapiranja militarizma u našim društvima. Treba da prikupe što više primera gde i na koji način te dve pojave postoje u društvu, ko ih podržava, koji su im oblici itd. Slede kratke prezentacije uz eventualna pitanja za pojašnjenja. Potom razgovor u plenumu: Koje su sličnosti između patrijarhata i militarizma? Gde se prepišu?

Trajanje: 1–1,5h

Moja zajednica

Svakome u grupi se da veliki papir, flomasteri, olovke itd, i kaže im se da imaju pola sata za pripremu prezentacije koja bi opisivala ono što oni smatraju svojom zajednicom. Svako za određeno vreme prezentuje svima pripremljeno.

Dalje se mogu razne varijante praviti: iskustva vezana za moju pripadnost određenoj zajednici, iskustva vezana za razvoj te zajednice itd.

Vežbe za obradu teme “izgradnja mira”

Ciljevi ove grupe vežbi:

Ciljevi ove grupe vežbi su brojni i raznovrsni, a imajući u vidu da retko kada raspolažemo vremenom dovoljnim da obradimo sve potrebne podteme, veoma je bitno da dobro procenimo prioritete: šta je najvažnije pokriti u određenoj grupi učesnika/ca i kojim potrebama treba izaći u susret. Dobra procena prioriteta zasniva se na dobrom poznавању specifičnosti grupe učesnika/ca, uvidima iz prethodna dva seta vežbi, iskustvu trenerskog tima i njihovom poznавању društveno-političkih okolnosti širom regije. A među ovim brojnim ciljevima su:

- Bolje razumevanje osnovnih pojmoveva relevantnih za izgradnju mira;
- Mapiranje šta sve izgradnja mira podrazumeva, ali i osvešćenje koliko svako od nas svakodnevno radi na izgradnji mira, a da to tako ne naziva;
- Osnaživanje i inspirisanje učesnika/ca za aktivnije učešće u građanskom životu i preuzimanje više odgovornosti za društvene procese;
- Razmena iskustava, upoznavanje s dobrim praksama, ali i učenje iz grešaka koje smo sami ili koje su drugi napravili;
- Razvijanje kulture kritike (i samokritike);
- Razvijanje kulture dijaloga sa neistomišljenicima;
- Promocija nenasilja.

Metodologija koju koristimo obrađujući temu “izgradnja mira”:

Koriste se uobičajene radioničarske metode. Za ovu grupu vežbi jeste važan plenaran rad koji je uglavnom informativan i inspirativan. No, veoma je bitno da u nešto većoj meri bude zastupljen rad u manjim grupama, zbog neophodnog prostora za razmenu, refleksiju, promišljanje i analizu, a ti procesi su plodotvorniji kada zajedno radi nešto manje ljudi. Ne treba zaboraviti ni da je važno obezbediti prostor za samorefleksiju i razmišljanje, u tišini.

Reka mira

Svi u grupi na pojedinačnim papirima raznih boja pišu svoje definicije mira. Zatim svako pročita šta je napisao/la, a svi papiri se stave na pod u sredini prostorije.

Trajanje: 30 minuta

Moj doprinos izgradnji mira / pomirenju

Redom, svi u krug predstave nešto što vide kao vlastiti doprinos izgradnji mira / pomirenju koji je napravio/la.

Trajanje: 30–45 minuta

Šta možemo učiniti (“Situacije”)

Pročita se jedna životna situacija (koja prosto poziva na reakciju) i postavi pitanje: Šta činite? Potom učesnici iznesu svoje ideje o reakciji. Cilj nije odrediti najprikladniju ili najbolju reakciju, već sakupiti spektar mogućih reakcija kako bismo jedni druge inspirisali šta možemo napraviti u određenim situacijama.

Neke od ideja za situacije:

- Vratio/la si se sa seminara na kome su bili ljudi iz bivše Jugoslavije. Srećeš se sa poznanicima koji te pitaju kako je bilo. Jedan od njih komentariše: “Opet si se družio/la sa Šiptarima!?” Šta činiš?
- Na porodičnom skupu si, jednonacionalnom. Tu je i jedna osoba druge nacionalnosti. Jedan od članova porodice provocira tu osobu zbijajući neprikladne šale (npr. “Gde si, Šokice?”). Primećuješ da toj osobi nije pravo. Šta činiš?
- Na porodičnoj proslavi tvoj rođak izjavljuje kako su “svi Srbi dobrovoljno otišli sa Kosova”. Šta činiš?
- Na susednoj zgradi se pojavio grafit “Hrvate u rezervate”. (Ili: “Srbe na vrbe.”; “Bosance u lance.” itd.) Šta činiš?
- Na poslu ti se kolega žali: “Vidi ove Albance, sva prava smo im dali, a šta nam rade...” Šta činiš?
- Nalaziš se na mirovnoj konferenciji. Predstavnik udruženja porodica nestalih govori da samo žrtve imaju pravo da rade na izgradnji mira. Šta činiš?
- Nalaziš se u taksiju. Kada taksista sazna da si iz Bosne pita te: “Kako, bogati, izlazite na kraj sa onim Muslimanima!?” Šta činiš?
- Tvoj prijatelj dobija otkaz s posla zbog drugačije seksualne orijentacije. Šta činiš?
- U tvom naselju je planirana izgradnja stambenih objekata za romsku zajednicu. Jedan od suseda ti nudi da potpišeš peticiju protiv te izgradnje. Šta činiš?

Trajanje: do 60 minuta

Napomena: Vežba je zgodna kao jedna od uvodnih vežbi na temu izgradnje mira i mirovnog aktivizma, jer može da nas podseti da mirovnim aktivizmom možemo i treba da se bavimo svi i svakodnevno – i kada nemamo idealne logističke uslove i kada nemamo materijalnu podršku u vidu

resursa i donacija. Važno je izabrati/osmisliti situacije koje su bliske i realne učesnicima radionice. Trebalo bi tematizovati bar 4–5 situacija. Za prvih nekoliko je potrebno oko 10–15 minuta po situaciji, pa se kroz ostale uglavnom prolazi malo brže. Preporučljivo je da vežba ne traje duže od 60 minuta jer se ljudi zamore od jednolične dinamike, slušanja i sedenja na mestu.

Situacije 2 (verzija za veteranski trening)

Vežba funkcioniše kao i prethodna, s tim što je ova posebno kreirana za grupu ratnih veterana.

- Dobijate poziv od udruženja boraca Armije BiH da vi kao grupa zajedno dođete na godišnju komemoraciju u Srebrenici. Šta činite?
- Udruženje porodica poginulih u "Tuzlanskoj koloni" vas zove na obeležavanje stradanja na Brčanskoj Malti. Šta činite?
- Planirana je zajednička poseta stratištima u Istočnoj Slavoniji. Domaćinska udruga branitelja dobija pretnje od drugih braniteljskih udruga i prenosi vam tu informaciju dan pred put. Šta činite?
- Politička stranka u javnosti stavlja vaš rad u sopstvene zasluge i iznosi stav da je to pružanje potvrde njihovom političkom programu konstatacijom: "Ovo je dokaz da entitete treba ukinuti!" Šta činite?
- Planirate skup veterana iz regije u hotelu Vilina Vlas kod Višegrada. Sve je dogovorenno, ali nekoliko dana pred početak dobijate verodostojnu informaciju od jedne nevladine organizacije da je tokom rata u tom hotelu bio organizovan logor za žene i da su tu mnoge žene silovane. Šta činite?
- Predstavnik udruženja porodica žrtava traži od vas da mu omogućite da se obrati borcima druge strane koji vam dolaze u posetu. Šta činite?
- Planirate skup uz obraćanje medijima. Saznajete da je jedan od gostiju skupa iz vaše grupe upravo optužen za ratni zločin. Šta činite?
- Zajedno posećujete spomen-sobu HVO-a (veterani sa sve tri strane) i u njoj između ostalog vidite sliku Tuđmana i Pavelića. Šta činite?
- Tokom poseta stratištima u jednom gradiću na planirani sastanak sa lokalnim vlastima se najavljuje zamenik načelnika opštine koji se pre nekoliko meseci vratio sa odsluženja kazne, a bio je osuđen za ratni zločin. Šta činite?
- Udruženje HIVDR-a iz Županje bi se priključilo akcijama koje planirate ako udruženje boraca iz Srbije iz svog imena izbací predznak "oslobodilački". Šta činite?

Potom u plenumu osvrt na sve ove situacije.

Veliki barometar: "Jeste izgradnja mira" – "Nije izgradnja mira"

Metoda "Veliki barometar" je već opisana na str. 41.

Društvene pojave za barometar:

1. Povratak izbeglica kućama
2. Bolje KFOR-ovi tenkovi, nego srpski policajci
3. Verske institucije su doprinele razvoju mira na Balkanu
4. Verske institucije
5. Isticanje svog nacionalnog identiteta

6. Smrtna kazna
7. NATO bombardovanje Srbije i Crne Gore
8. Haški sud
9. KFOR
10. Feminizam
11. Civilno služenje vojnog roka
12. Suđenje ratnim zločincima u njihovim zemljama
13. Abortus
14. Legalizacija lakih droga
15. Cenzura medija
16. Sklapanje gej/lezbejskih brakova
17. Usvajanja dece od strane gej/lezbejskih parova
18. Mirovni aktivizam
19. 51% žena u politici
20. Naoružavanje u odbrambene svrhe
21. Međunarodna zajednica
22. Patriotizam
23. Humanitarna pomoć
24. Dejtonski sporazum
25. Privatizacija – korak ka Evropi
26. Pilotkinja, psihologinja, sutkinja, predsednica, rudarka, ministarka, bravarka, gradonačelnica...
27. Uvođenje veronauke u škole
28. Izgradnja Ferhadije u Banja Luci
29. Državna zastava na vrhu crkve
30. Bolji standard
31. Pozitivna diskriminacija
32. Nevladine organizacije – NVO
33. Globalizacija
34. Tradicija
35. Kinezi
36. Amerikanci
37. Ravnopravnost žena u vojsci

Trajanje: 1–1,5 h

Šta doprinosi izgradnji mira

Učesnici/e se zamole da čitko i velikim slovima na tri papira zapisu po tri stvari koje prepoznaju u svojim društвima, a za koje misle da doprinose izgradnji mira. Svi papiri se rašire po podu, a zatim sledi plenumska diskusija na temu: Kako komentarišemo ovo što je napisano, šta su prioriteti, a šta stvari koje po vašem mišljenju uopšte ne doprinose izgradnji mira?

Trajanje: 1–1,5 h

Varijacija: Ispisani papiri mogu biti korišteni za Veliki barometar (videti opis prethodne vežbe) umesto unapred pripremljenih pojava od strane trenerskog tima.

Šta nam govori da (ne) živimo u miru?

U plenumu izrada zidnih novina na temu: Šta nam govori da živimo u miru?
Potom nove zidne novine na temu: Šta nam govori da ne živimo u miru?

Trajanje: 20 minuta

Šta bi moglo da dovede do nekog sledećeg rata?

Izrada zidnih novina u plenumu na temu: Šta bi moglo da dovede do nekog sledećeg rata?
Potom razgovor kako te mogućnosti smanjiti.

Napomena: Vežba pruža mogućnost da dođe do razmene razumevanja uzroka rata i da se prepoznaju korenji nepravdi koje dugoročno mogu eskalirati u nasilje.

Prioriteti izgradnje mira po regijama i državama

Učesnici/e se podele po regijama iz kojih dolaze i treba da definišu prioritete izgradnje mira u tim regijama.

Sledi prezentacija i kratki osvrt u plenumu.

Šta su najveći izazovi u izgradnji mira?

Rad u manjim grupama. Razgovor i izrada prezentacije na temu: Šta su najveći izazovi u izgradnji mira? Potom prezentacije i razmena u plenumu.

Alternative

1. korak. *Brainstorming* u plenumu: Kako biste opisali stanje u vašim društvima? Potom označimo one zapise koji opisuju čime nismo zadovoljni u našim društvima.

2. korak. Razgovor u plenumu: Šta je alternativa (onome čime nismo zadovoljni/e u našim društvima)? Šta mirovni/e aktivisti/kinje nude kao alternativu? Voditelj/ica zapisuje alternative na tabli/zidnim novinama, postavljajući pitanja pojašnjenja. Cilj je da probamo da nađemo što više alternativa.

Izgradnja mira i ja

Svako za sebe razmišlja o sledećim pitanjima: Stvari koje me najviše zbunjuju i irritiraju u vezi sa izgradnjom mira. Šta mi nije jasno u vezi sa tim procesom? Šta mi je najvažnije u izgradnji mira? Koje strahove i dileme imam u vezi s tim? Na hamerima na podu učesnici/e upisuju svoja razmišljanja i odgovore na sledeće teme, a u odnosu na rad na izgradnji mira: "Iznervira me...", "Zbunjuje me...", "Izazov mi je...", "Bavim li se...", "Moji strahovi...", "Najvažnije mi je..."

Nakon što svi na papire na podu zapišu svoja razmišljanja, otvara se diskusija na temu: Šta nam je od napisanog najupečatljivije, šta bismo voleli da prokomentarišemo u plenumu?

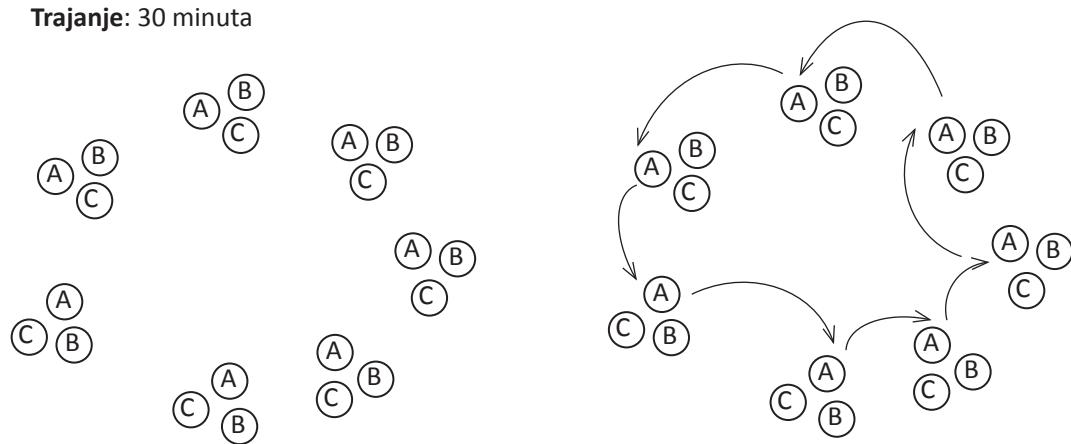
Rotirajuće trojke o mirovnom aktivizmu

Po tri stolice su grupisane i postavljene tako da čine krug (videti sliku). Učesnici/ce koji čine grupu/trojku (sede na tri grupisane stolice) podelе se na osobe A, B i C. Zadatak je da ostalima u maloj grupi daju svoj odgovor na zadato pitanje. Nakon isteka vremena, dolazi do promene mesta: osobe A odlaze za jedno mesto u levo, a osobe B za jedno mesto u desno, pri čemu se formiraju nove trojke za razgovor. Pre svakog novog zadatog pitanja dolazi do ovih rotacija.

Moguća pitanja:

- Kako bismo svoj rad u svojoj organizaciji predstavili svojoj susedi (nekome ko ne zna ništa o tome)?
- Koja je moja motivacija da radim to što radim?
- Kako to što radim utiče na društvenu promenu?

Trajanje: 30 minuta

Kako razumem izgradnju mira?

Podela u manje grupe. Razgovor i priprema prezentacije na osnovu pitanja:

- Šta je za mene izgradnja mira?
- Vrednosti koje vezujemo za izgradnju mira.
- Razlozi zašto je izgradnja mira relevantna/potrebna sredini u kojoj živim.
- Ko su akteri/saveznici?

Slede prezentacije u plenumu.

Zašto pomirenje?

Učesnici/ce treba da zamisle da su u situaciji da nekome objasne šta će nam pomirenje, odnosno da nađu dovoljno argumenata. Jedna osoba iz trenerskog tima zauzima skeptičan stav prema pomirenju i traži da joj se svaki argument objasni dok joj ne bude sasvim jasan i prihvatljiv. Ti argumenti se zapisuju na zidne novine/tablu.

Trajanje: 20–25 minuta

Ko s kim/s čim treba da se pomiri?

Na podu se nalaze veliki papiri (dovoljno da veći broj učesnika može istovremeno da piše po njima). Učesnici/ce u tišini zapisuju svoje odgovore na pitanje: Ko s kim/s čim treba da se pomiri? Nakon što su završili, imamo priliku da pogledamo šta je sve zapisano. Sledi osvrt u plenumu.

Trajanje: 30–45 minuta

Rad u lokalnim sredinama

1. korak. Troje učesnika iz različitih sredina unapred (nekoliko dana ranije) dobiju zadatak da pripreme prezentaciju kojom bi druge bolje upoznali sa situacijama u svojim sredinama (relevantnim za rad na izgradnji mira). Ovom prilikom prezentuju pripremljeno, a ostali imaju prostor da postavljaju pitanja pojašnjenja.

2. korak. Učesnici/ce se opredeljuju za jednu od prethodno prezentovanih sredina. Tako se formiraju tri radne grupe (dobro bi bilo da je otprilike podjednak broj učesnika/ca u svakoj grupi). Treba da zamisle da žive u toj sredini. Zadatak je da izaberu jedan konkretni problem relevantan za rad na izgradnji mira i da razrade pristup tom problemu. Svaka grupa dobije papir sa zadatkom i nizom pitanja koja im mogu olakšati rad:

“Vaš zadatak je da odredite problem na koji ćete da se fokusirate i da razradite pristup tom problemu.

Pomoćna pitanja:

1. Kako se odlučujete za problem? (Zašto baš taj?)
2. Koji su vam ciljevi?
3. Definišite principe svog delovanja.
4. Šta su vam jake/slabe strane? Koji kapaciteti vam nedostaju?
5. Koje resurse koristite da biste bolje upoznali sredinu?
6. S kim smatrate da je važno uspostaviti saradnju? Na koji način to činite? (Ko su vam potencijalni saveznici?)
7. Kako želite da vas sredina doživljava? (Kakav imidž želite da imate?)
8. Koji su mogući neželjeni efekti?
9. Koje konkretno aktivnosti biste mogli da sprovedete? Zašto baš te?
10. Tri pitanja koja su vam važna, a nema ih na ovom spisku.”

3. korak. Nakon završetka rada u grupama jedna po jedna grupa seda na “vruće stolice”, prezentuje šta su uradili, a ostali imaju prostor da postavljaju pitanja i daju kritiku.

4. korak. Svi imaju priliku da razmisle i zapišu na samolepljivim papirima: Šta vam je bila poteškoća u ovom zadatku? Koje dileme imate? Pitanja koja su vam ostala otvorena. Potom kratak razgovor u plenumu.

5. korak. Zidne novine: Koje ste uvide dobili o radu u lokalnoj sredini? Izrada zidnih novina u plenumu.

Trajanje: 2–3 radna bloka

Kriterijumi za aktiviste/kinje (Ostrvo “Dub”)

1. korak. Podela u tri grupe. Zadatak je da učesnici/e odrede koje kriterijume treba da zadovoljavaju i koje kvalitete treba da imaju ljudi koji se bave izgradnjom mira i da ih zapišu na veliki papir. Potom kratke prezentacije u plenumu.

2. korak. Zatim iz grupa redom izađe 1, 2 i 3 dobrovoljca/ke. U grupu iz koje je otišlo troje dolaze tri nove osobe sa specijalnim zadatkom da pokušaju da promene nešto od kriterijuma, a u grupu iz koje je otišla jedna osoba, umesto nje dolazi jedna nova osoba sa istim zadatkom. U treću grupu dolaze dve osobe od kojih je jedna “protiv”, a druga “za” zapisane kriterijume.

Evaluacija (fokus na proces, o sadržaju u sledećoj vežbi): Šta se dogodilo?

Trajanje: 1–1,5 h

Napomena: Ova vežba je zgodna kada je potrebno poraditi na timskom radu i sukobu, a pri tom tematizovati rad na izgradnji mira.

Redosled evaluacije redom po grupama omogućava fokusiraniji rad u odnosu na varijantu evaluacije kada se redosledom smenjuju pitanja. Zanimljiv redosled je kad se kreće od grupe u koju je došla jedna nova osoba. Prvo se članovi/ce te grupe pitaju da ispričaju svima šta se dogodilo, a potom “nova osoba” ima prostor da kaže šta se dogodilo i kako joj je bilo. Tom prilikom je se zamoli i da kaže šta je bila njena uloga, odnosno koji je specijalan zadatak dobila. Važno pitanje svakako jeste koliko je kriterijuma uspela da izmeni. Po evaluaciji te grupe, može se preći na evaluaciju grupe u koju je došlo čak tri nove osobe. Postoji li razlika u dinamikama između prve i ove grupe? Zašto je to tako? Na kraju evaluirati grupu u koju su došle dve nove osobe, ali sa različitim zadacima. Jesu li različito doživljene i tretirane od strane drugih članova/ica grupe? Zašto? Ukoliko to već nije podcrtnuto tokom evaluacije, na kraju napraviti osvrt na paralele sa svakodnevnim životom.

Očekivanja od mirovnih aktivista/kinja

Može se raditi povezano sa vežbom *Kriterijumi za aktiviste/kinje (Ostrvo “Dub”)* ili nezavisno od nje.

Verzija 1: Papiri s kriterijumima za mirovne aktiviste/kinje iz prethodne vežbe stave se na vidno mesto. Sledi razgovor u plenumu: Šta su realna očekivanja od osobe koja se bavi izgradnjom mira? Šta se od ovoga odnosi na vas lično? Koje kriterijume vi lično ispunjavate? Za šta mogu reći da nemam i/ili da ne želim imati?

Verzija 2: Nakon vežbe *Kriterijumi za aktiviste/kinje (Ostrvo “Dub”)* na pojedinačnim papirima se ispišu kriterijumi za aktiviste/kinje koji su se pojavili (jedan kriterijum na jednom papiru). Voditelji/ce eventualno dodaju nekoliko koje smatraju važnim za diskusiju. Učesnici/ce uzmu po jedan ili nekoliko papira-pojmova i postave ih u barometar s polovicima “preterano očekivanje” i “realno očekivanje”. Potom sledi diskusija: Da li bi neko promenio položaj nekog pojma u barometru? Zašto? (Više informacija o metodi Velikog barometra videti na str. 41.)

Verzija 3: Radi se nezavisno od vežbe *Kriterijumi za aktiviste/kinje (Ostrvo “Dub”)*. Zadatak je da svako za sebe na nekoliko papira ispiše kriterijume koje bi morali da ispunjavaju mirovni aktivisti/kinje (jedan kriterijum na jedan papir). Potom se vežba radi kao Verzija 2.

Napomena: Veoma često su očekivanja od mirovnih aktivista/kinja sasvim preterana, a prethodno izrađeni kriterijumi izgledaju kao da su krojeni za nadljude, savršene i bezgrešne, tako da se zapravo niko ne bi izgradnjom mira bavio jer ne može da ispunи sve te kriterijume. Ovde je važno ljudi osnažiti i dati tim "mirovnjacima" ljudski lik, sa manama i greškama, odnosno graditi sliku da bi svi mogli da rade na izgradnji mira kad bi hteli.

Veliki barometar: Šta jeste/nije etički?

Izloženi su papiri sa po jednom od dole navedenih situacija/pristupa (postoje po dva primerka iste situacije). Svaki učesnik/ca uzima po jedan papir sa situacijom i stavlja ih u barometar sa polovima "Jeste etički" i "Nije etički." Nakon što su svi papiri postavljeni, sledi diskusija: Da li bi neko promenio položaj neke od situacija u barometru, zašto, kako to ostali vide...

Situacije/pristupi:

1. Kreiranje programa po uputstvima donatora.
2. Izostavljanje poteškoća i problema u izveštajima sa aktivnosti.
3. Živeti od rada na izgradnji mira.
4. Saradnja sa folk-zvezdama u promociji svojih ideja.
5. Javna kritika druge NVO.
6. Saradnja sa udruženjima ratnih veterana.
7. Plaćanje dnevničica učesnicima/ama treninga iz izgradnje mira.
8. Organizacija seminara za mlade u najskupljem hotelu u državi. Kopirajt u izgradnji mira

Situacije sa poteškoćama u radu

Podela u tri grupe. Svaka mala grupa dobije po dve (od tri dole opisane) situacije koju treba da razmotre i da odgovore na pitanja: Kako reagujete i kako se postavljate u toj situaciji? Koja pitanja i dileme imate?

Nakon toga, grupe predstavljaju za kakav su se pristup odlučile i sledi kratka diskusija.

Situacija 1: Dobijate poziv za gostovanje na nacionalnoj televiziji susedne države. Tema emisije je proces pomirenja u regionu bivše Jugoslavije. Prihvatajte poziv, a zatim od uredništva emisije dobijate sugestiju da se tokom emisije fokusirate na kritiku isključivo svoje države.

Situacija 2: Lokalni ste partneri CNA u organizovanju javne prezentacije mirovnog rada sa ratnim veteranima. Pripremate tribinu u vašem mestu. Nekoliko dana pred održavanje tribine javlja vam se udruženje žrtava rata sa decidnim zahtevom da ih uvrstite među govornike na tribini.

Situacija 3: Dugogodišnji partneri iz inostranstva vas pozivaju da budete delom velikog međunarodnog projekta (sa organizacijama iz Nemačke, Palestine, Makedonije, Srbije i BiH). Projekat im je posebno bitan zbog novca i budućeg opstanka organizacije. Imate sumnje u izvodivost projekta, ali pristajete zbog podrške partnerskoj organizaciji. Nakon godinu dana samo ste vi uradili svoj deo posla. Projekat je sada odavno završen, a glavni zajednički produkt vašeg rada (priručnik) nikada niste dobili, niti je isti, koliko znate, odštampan.

Vežba sa zadacima o izgradnji mira¹

Učesnici/e dobiju koverte u kojima se nalaze opisi zadataka. Zadataka ima koliko i učesnika/ca, i oni se razlikuju. Za određeno vreme (oko 1h) treba da ispune dobijene zadatke. Potom sledi evaluacija vežbe.

Zadaci:

1. Pronađi osobu koja ima uputstvo da pronađe knjigu J. P. Lederacha. Zajedno s njom odradi zadatak.
2. Pronađi kod koga je knjiga J. P. Lederacha o izgradnji mira. U knjizi ti je zadatak. Ako ne znaš engleski, zameni zadatak s nekim ko zna engleski.
3. Ti si jedina osoba koja zna da u knjizi J. P. Lederacha nema zadatak. Ti znaš gde je zadatak: Kod osobe koja je rođena 22.6. To moraš reći ostalim članovima tima. (Navesti datum rođenje nekog od učesnika, ili, još bolje nekoga iz trenerskog tima.)
4. Pronađite poglavlje u kojem J. P. Lederach govori o vremenskoj dimenziji Izgradnje mira. Pripremite sažetu prezentaciju najvažnijeg iz toga poglavlja. Predočite bar jedan grafikon.
5. Anketiraj bar 5 ljudi iz grupe: Šta oni misle o odnosu nenasilja i izgradnje mira? Sažeto, velikim čitljivim slovima predstavi nalaze svog mini istraživanja. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimum 5 min za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim. Potrudi se da ti uzorak bude što reprezentativniji.
6. Anketiraj bar 5 ljudi iz grupe: Što oni misle o odnosu humanitarnog rada i izgradnje mira? Sažeto, velikim čitljivim slovima predstavi nalaze svog mini istraživanja. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš max 5 min za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim. Potrudi se da ti uzorak bude što reprezentativniji.
7. Anketiraj bar 5 ljudi iz grupe: Šta oni misle o ulozi nevladinih organizacija u izgradnji mira? Sažeto, velikim čitljivim slovima predstavi nalaze svog mini istraživanja. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimum 5 min za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim. Potrudi se da ti uzorak bude što reprezentativniji.
8. Anketiraj bar 10 ljudi iz grupe: Šta oni misle o odnosu civilnih (građanskih) inicijativa i izgradnje mira? Sažeto, velikim čitljivim slovima predstavi nalaze svog mini istraživanja. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimum 5 min za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim. Potrudi se da ti uzorak bude što reprezentativniji.
9. Anketiraj članice/ove tima i još 5 osoba po tvom izboru: Šta oni misle o odnosu mirovnog rada i izgradnje mira? Sažeto, velikim čitljivim slovima predstavi nalaze svog mini istraživanja. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimum 5 min za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim.
10. Nađi osobu sa zadatkom broj 4. Zajedno uradite taj zadatak.
11. Nađi osobu sa zadatkom broj 5. Zajedno uradite taj zadatak.
12. Nađi osobu sa zadatkom broj 6. Zajedno uradite taj zadatak.
13. Nađi osobu sa zadatkom broj 7. Zajedno uradite taj zadatak.
14. Nađi osobu sa zadatkom broj 8. Zajedno uradite taj zadatak.
15. Prati rad grupe na nemetljiv način. Nađi načina da olakša rad onima koji imaju teškoća. Podrži ih na najprikladniji način.
16. Pobrini se da one grupe koje imaju zadatak da pripreme izlaganje, to naprave na zanimljiv način.

¹ Ovu vežbu je osmislio Goran Božićević za Napredni trening iz izgradnje mira CNA, odnosno prvu fazu treninga održanu 08-18.08.2008., na kojoj je kao gost-trener vodio radionicu na temu "Izgradnja mira".

- Budi što nemetljivija/i u svom radu. Cilj je da što više izlaganja bude stvarno zanimljivo, kratko i jasno. Pokušaj da ne otkriješ svoj zadatak.
17. Pronađi što više osoba u hotelu izvan ovoga treninga (bar 5) i anketiraj ih: Kako oni vide život u BiH za 10 godina? Šta treba napraviti da taj život bude što bliži njihovim (najlepšim) snovima? Ko to treba napraviti? Pripremi kratku prezentaciju s osrvtom na: Kako je bilo raditi anketu? Koji su nalazi ankete? Pre nego što anketiraš ljude, pripremi se – kako ćeš im prići?
 18. Pronađi osobu sa zadatkom 16 i pomozi joj da kvalitetno odradite zadatak.
 19. Pronađi što više osoba u hotelu izvan ovoga treninga (bar 5) i anketiraj ih: Šta, po njihovom mišljenju, treba raditi da se spreči neki budući rat? Šta bi njima pomoglo / šta bi trebalo da rade na tim ili sličnim stvarima? Pripremi kratku prezentaciju s osrvtom na pitanja: Kako je bilo raditi anketu? Koji su nalazi ankete? Pre nego što anketiraš ljude, pripremi se – kako ćeš im prići?
 20. Pronađi osobu sa zadatkom 18 i pomozi joj da kvalitetno uradite zadatak.
 21. Prati proces ove vežbe. Ti si promatrač/ica. Šta si zapazila? Šta ti se sviđa u načinu na koji tvoji kolege/ice rade ovu vežbu? Šta ti se ne sviđa? Pripremi preporuke kako bi se vežba mogla drugi put uspešnije izvesti. Budi nemetljiv/a.
 22. Prati proces ove vežbe. Ti si promatrač/ica. Šta si zapazila? Šta ti se sviđa u načinu na koji tvoji kolege/ice rade ovu vežbu? Šta ti se ne sviđa? Pripremi preporuke kako bi se vežba mogla drugi put uspešnije izvesti. Budi nemetljiv/a.
 23. Prati proces ove vežbe. Ti si promatrač/ica. Šta si zapazila? Šta ti se sviđa u načinu na koji tvoji kolege/ice rade ovu vežbu? Šta ti se ne sviđa? Pripremi preporuke kako bi se vežba mogla drugi put uspešnije izvesti. Budi nemetljiv/a.

Trajanje: 90 minuta

Vežba sa zadacima o izgradnji mira (2)

U radnom prostoru se nalazi 18 zadataka, koliko ima i učesnika/ca. Učesnici/ce treba da nađu svoj zadatak i urade ga. Vreme je ograničeno na 50 (60) minuta.

Povratak u plenum i kratka evaluacija: Kako vam je bilo?

Slede pripremljene prezentacije.

Zadaci:

1. Pronađi tekst "Otvoreno pismo graditeljima mira". Tvoj zadatak je da ukratko predstaviš pojmove transformativnog i tehničkog pristupa izgradnji mira opisane u toj knjizi, kao i poglavje "Stvaranje političke promene". Imaš maksimalno 5 minuta za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim.
2. Pronađi osobu rođenu 06.07. i sa njom uradi zadatak za koji ta osoba ima upute.
3. Pronađi na internetu barem dva kratka video-klipa sa primerima nenasilne akcije ili kampanje koja vam se dopala. Neka to budu klipovi koji traju maksimalno 5 minuta.
4. Pronađi osobu... (lična karakteristika/detalj) i sa njom obavi zadatak.
5. Smisi ili pronađi igricu kojom ćemo završiti prepodne.
6. Pronađi osobu... i sa njom obavi zadatak.
7. Anketiraj barem 5 ljudi izvan treninga na temu "Šta je to pomirenje". Sažeto, velikim, čitljivim slovima predstavi nalaze svoje ankete. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimalno 5 minuta za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim.
8. Pronađi osobu koja ima zadatak da uradi anketu "Šta je to pomirenje", i zajedno uradite taj zadatak.
9. Anketiraj barem 5 ljudi sa treninga na temu "Osnovni etički principi u izgradnji mira". Sažeto,

- velikim, čitljivim slovima predstavi nalaze svoje ankete. Gde ima najviše podudaranja/slaganja? Gde su razlike u izjavama? Imaš maksimalno 5 minuta za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim.
10. Pronađi osobu koja ima zadatok da uradi anketu na temu "Osnovni etički principi u izgradnji mira" i zajedno obavite zadatok za koji ona ima upute.
 11. Pronađi na internetu najmanje tri primera građanske neposlušnosti i nenasilnih akcija. Imaš maksimalno 5 minuta za svoje izlaganje. Učini ga zanimljivim.
 12. Pronađi osobu... i uradi zadatok sa njom.
 13. Prati rad grupe na nemetljiv način. Nađi načina da olakšaš rad onima koji imaju teškoća. Podrži ih na najprikladniji način.
 14. Pobrini se da one grupe koje imaju za zadatok da pripreme prezentacije to naprave na zanimljiv način. Budi što nemetljiviji u svom radu. Cilj je da što više izlaganja bude stvarno zanimljivo, kratko i jasno.
 15. Izaberi tri knjige i tri filma koji su inspirativni za društveno delovanje. Pripremi kratko predstavljanje svake/og od njih, koje će trajati ukupno do 5 minuta.
 16. Nađi osobu ... i uradite zajedno zadatok koji je on/ona dobila.
 17. Pronađi i predstavi najmanje tri aktivnosti koje imaju za cilj zbližavanje podeljenih etničkih zajednica u Makedoniji. Prezentacija ne sme da traje više od 5 minuta.
 18. Uraditi zadatok sa osobom koja...

Prošlo–buduće

Izaberite par. 1. Prisetite se bar 3 do 5 važnih trenutaka u vašoj dosadašnjoj vezi sa izgradnjom mira. Svaki zapisati na poseban papir. 2. Razmislite/postavite si bar 3 cilja koja želite postići u sledećih nekoliko godina (osobno). Svaki zapisati na poseban papir. Zatim sledi razgovor/razmena u malim grupama. Nakon povratka u plenum papiri se stave na označena mesta na podu: "prošlo"(trenuci) i "buduće" (ciljevi). Potom treba napraviti kratak osvrt na napisano.

Moćna stolica

Jedna stolica okrenuta je naspram cele grupe. Jedna po jedna osoba seda na nju i izgovori nekoliko rečenica započinjući ih sa "Ja imam moć da..." Bez žurbe!

Trajanje: 20 minuta

Napomena: Ova vežba ima efekat osnaživanja.

Vežbe za obradu teme

“suočavanje s prošlošću”

Ciljevi ove grupe vežbi:

Cilj ovih vežbi je da rasvetle mehanizme koji se u našim društvima koriste kada je reč o odnosu prema nasilju iz ratne prošlosti. Ove vežbe takođe nastoje doprineti i propitivanju vlastite uloge i odgovornosti, kako za prošlost, tako u još većoj meri i za budućnost naših društava i čitavog regiona. Preduslov za rad na ovoj temi je stečeno znanje i senzibilizacija po pitanju osnovnih tema kao što su nasilje; identiteti; predrasude, diskriminacija.

Grupa treba biti izgrađena i pripremljena i/ili snažno motivisana (kao što je to najčešće slučaj sa grupama bivših boraca) za intenzivan rad na temi suočavanja sa prošlošću, uz izraženu motivaciju da se radi na ovim temama. Važno je imati u vidu da ova tema nije uopšte popularna u našim društвима, te da se često (pogrešно) naglašava potreba da “gledamo u budućnost i ostavimo prošlost iza sebe”. Smisao rada na ovom polju i jeste da se omogući budućnost koja neće robovati duhovima prošlosti, a predložene vežbe su koncipirane tako da deluju na više nivoa:

- Insistiraju na razumevanju važnosti i relevantnosti procesa SsP za naša društva;
- Pružaju prostor za razumevanje osnovnih pojmoveva i procesa u okviru šireg procesa SsP;
- Potiču samorefleksiju – propitivanje i preradu ličnih iskustava iz prošlosti;
- Pokreću pitanja lične, građanske odgovornosti za prošlost, sadašnjost i budućnost;
- Otvaraju perspektivu za budućnost – šta nam valja činiti želimo li da živimo u miroljubivom okruženju uz puno uvažavanje naših identiteta koje smo odabrali slobodnim izborom.

Metodologija koju koristimo prilikom rada na temi suočavanje sa prošlošću:

Predložene vežbe uglavnom koriste uobičajenu metodologiju interaktivnog rada – kombinaciju plenumskih diskusija, rada u malim grupama i individualnog rada. Najčešće se primenjuju sledeće metode: barometar, diskusija/dijalog u manjim i većim grupama, priprema prezentacije na određenu temu i njeno izvođenje, razmena ličnih priča i iskustava, kratki teoretski inputi, itd. To su metode koje podrazumevaju dosta priče i slušanja drugih, što je vrlo često propraćeno visokim emotivnim nabojem. I da nema tog emotivnog naboja, dugotrajno pričanje, a posebno pažljivo slušanje iscrpljuje ljude, pa je preporučljivo, naročito u slučaju višednevnih treninga, povremeno osveziti pristup nekom drugom metodom: igrom uloga ili simulacijom, analizom štampanih novina i magazina, gledanjem dokumentarnog filma i njegovom analizom ili diskusijom na osnovu njega, pa čak i teatar, crtanje, pravljenje kolaža (naravno, treba uzeti u obzir da ne ide svima od ruke izražavanje kroz neku od

umetnosti, uostalom kao što ne ide svima od ruke dugotrajno eksplisitno i artikulisano verbalno izražavanje). Izbor metoda definitivno zavisi od sastava grupe i profila ljudi u njoj, od toga imaju li ili nemaju aktivističkog iskustva, koliko im je tema bliska, od ličnog ratnog iskustva, itd.

Treba imati na umu da je rad na temi suočavanja sa prošlošću svakako jedan od najzahtevnijih vidova rada, koji zadire duboko u polje ličnih identiteta, vrednosti, trauma iz prošlosti. Zbog toga je od izuzetne važnosti biti dobro pripremljen za obradu ovih tema, sa jasnim konceptom rada i jasnom slikom kako taj koncept sprovesti u delo.

Odabir adekvatne metodologije, koja je u skladu sa potrebama i dometima grupe, i te kako utiče na radnu atmosferu, pa ovom aspektu rada treba pristupiti pažljivo i uz dobru pripremu.

Uvodne zidne novine

Temu suočavanja s prošlošću često započinjemo kratkim propitivanjem šta učesnici/ce razumeju pod tim pojmom, ili šta povezuju s njim, ili kakav odnos imaju prema njemu. To može dati veoma korisne povratne informacije trenerskom timu gde grupa stoji s pojmom i različitim procesima vezanim uz njega, šta su učesnici/ce prevazišli, a na čemu bi bilo važno raditi. Jednostavan i brz način da se to uradi su "zidne novine": veliki papir, hamer ili tabla na kojima стоји centralno pitanje, učesnici/ce nasumice (bez nekog redosleda) daju svoje odgovore, neko iz trenerskog tima te odgovore zapisuje na zidnim novinama, i eventualno postavlja pitanja pojašnjenja (pitanja koja ne otvaraju diskusiju već služe da se bolje pojasni šta je neko htio da kaže). Primeri tema za zidne novine:

- Kada čujem suočavanje s prošlošću pomislim na...
- Zašto suočavanje s prošlošću?

Šareni barometar (*aka "Šarene oči"*)

U više navrata, grupa učesnika/ca treba da se razvrsta po grupama, pristupajući papiru na kojem stoji jedna od dole navedenih izjava vezanih za proces suočavanja sa prošlošću u regionu bivše Jugoslavije. Nakon svakog razvrstavanja postavlja se nekoliko pitanja pojedincima/kama radi obrazloženja odabira svoje grupe. Zatim sledi kratka evaluacija vežbe sa komentarima i osvrtima učesnika/ca na stvari koje su se čule tokom izvođenja vežbe.

Izjave:

- "Živeo-la sam u ratu"; "Rat me je samo okrznuo"; "Rat nije direktno uticao na moj život"; "Rat sam gledala na TV-u."
- "Suočavanje s prošlošću je najprioritetniji zadatak naših društava"; "Suočavanje s prošlošću je nešto što ne razumem"; "Suočavanje s prošlošću je važno, ali ima mnogo bitnijih stvari"; "Suočavanje s prošlošću je koncept nametnut sa Zapada"; "Ostali."
- "Suočavanje s prošlošću je posao nevladinih organizacija"; "Suočavanje s prošlošću je posao države"; "Suočavanje s prošlošću nije moj posao"; "Suočavanje s prošlošću je posao žrtava."
- "Najvažnije je osuditi zločince"; "Najvažnije je ustanoviti istinu"; "Najvažnije je dati zadovoljštinu žrtvama"; "Najvažnije je da smo živi i zdravi"; "Najvažnije je da moja strana prizna da je činila zločine."
- "Moje društvo je daleko odmaklo u procesu suočavanja s prošlošću"; "Moje društvo nije ni započelo taj proces"; "Moje društvo je napravilo male korake"; "Moje društvo se svakodnevno suočava s prošlošću."

Trajanje: 45–60 minuta

Još neke moguće izjave:

- “Pomirenje je najprioritetniji zadatak naših društava”; “Pomirenje je nešto što ne razumem”; “Pomirenje je važno, ali ima mnogo bitnijih stvari”; “Pomirenje je koncept nametnut sa Zapada”; “Pomirenje je koncept koji nameću religije”; “Ostali.”
- “Žrtve treba da se pomire”; “Treba da se pomire ratni veterani”; “Treba države da se pomire”; “Treba ja da se pomirim”; “Treba da se pomire Srbi i Hrvati”.

Napomena: Korisna vežba za početak rada na temi jer na relativno brz i jednostavan način dolazi do razmene kojom se stvara bolja slika o različitim iskustvima koja postoje u grupi, zatim daje informaciju koliko smo već zauzeli neke pozicije u odnosu na temu i koje su to pozicije. Takva vrsta razmene doprinosi boljem međusobnom razumevanju, što je od suštinske važnosti za konstruktivan pristup zahtevnjim pitanjima iz ovog polja. Ukoliko nije već ostvaren solidan nivo razmene u grupi (odnosno ukoliko se vežba radi već prvog ili drugog dana susreta), treba imati u vidu da ovo može biti zahtevna vežba nekim osobama iz razloga što zahteva jasno pozicioniranje u odnosu na ipak teške teme.

Destruktivno i konstruktivno suočavanje s prošlošću

Rad u malim grupama (od po 5–7 osoba). Zadatak je da razgovaraju o tome šta oni smatraju destruktivnim suočavanjem s prošlošću i da naprave zidne novine na tu temu. Nakon nekog vremena (15–20 minuta) dobijaju i dopunu zadatka, pitanje: Šta je konstruktivno suočavanje s prošlošću?

Sledi prezentacija urađenog i pitanja pojašnjenja.

Barometar: Šta (ne) doprinosi suočavanju sa prošlošću

Na sredini radne prostorije je zamišljeni barometar, sa polovima “Doprinosi suočavanju sa prošlošću” i “Ne doprinosi suočavanju sa prošlošću”.

Metoda “Veliki barometar” je već opisana na str. 41.

Predlozi izjava/pojmova:

- Ekomska saradnja u regiji.
- Spomen-ploče na stratištima i logorima.
- Spomenici palim borcima.
- Obeležavanje godišnjice “Oluje”.
- Deviktimizacija.
- Uticaj verskih zajednica.
- Haški tribunal.
- Izvinjenja državnika.
- Suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima.
- Dokumentarni filmovi o ratu.
- Rad na traumi.
- Međuetnički kampovi za mlade.
- Presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu.
- Kolektivna odgovornost.

- Individualizacija krivice.
- Ukipanje nacionalističkih stranaka.
- Amnestija u zamenu za priznanje.
- Zabrana segregacije u školama.
- Zajednička fudbalska liga.
- Centar za nenasilnu komunikaciju u Srebrenici.
- Pritisak međunarodne zajednice.
- Utvrđivanje tačnog broja žrtava.

Trajanje: 1,5–2 h

“Hoteli”

Zadatak: “Vi ste u ulozi učesnika/ca treninga iz izgradnje mira. Treba da donesete odluku gde će se održati sledeća faza treninga. Trenerski tim neće facilitirati taj proces.”

Trenerski tim ponudi tri konkretna (postojeća) mesta/hotela i upozna učesnike/ce sa specifičnostima svakog od njih. U vezi sa svakim mestom postoji neka poteškoća, npr. izražene međunalacionalne tenzije sa povremenim fizičkim obračunima, ili postoji prethodno neprijatno iskustvo sa meštanima zbog mešovitog sastava grupe učesnika, ili se radi o prostoru koji je u toku rata služio kao logor, što sada nije ni na koji način obeleženo, itd. Sva tri mesta su u različitim krajevima bivše Jugoslavije i postoji bar po jedna osoba u grupi koja je iz tih krajeva.

Vreme za odluku: 1h. Potom evaluacija i razgovor u plenumu (sa facilitacijom iz trenerskog tima).

Trajanje: 1,5 h

Napomena: Ovu vežbu je osmišljena za one treninge koji se sastoje iz bar dve faze, odnosno kada je evidentno da će se grupa u istom sastavu ponovo sresti. To čini ovu situaciju vrlo realnom, odnosno daje težinu vežbi jer su učesnici/ce svesni da se ne radi “samo o vežbi” i da njihova odluka može imati određene konsekvene, pa ređe pribegavaju taktici da se međusobno ne zameraju i ne otvaraju teške teme. Radi se o dosta zahtevnoj vežbi, koja može izazvati visok emotivni naboј u grupi, jer se ljudi često suočavaju sa svojim strahovima i imaju odgovornost prema ostalima da obrazlože zašto ne žele da idu u neko mesto.

Vežbu smo uglavnom radili u okviru teme “timski rad i donošenje odluka” na naprednjim treninzima s namerom da već pri početku treninga pokrećemo pitanja relevantna za suočavanje s prošlošću. No, ona se može raditi i sa ciljem upoznavanja konteksta u kojima živimo, i u okviru tema izgradnja mira i suočavanje s prošlošću, samo što se onda u evaluaciji vežbe ne potencira toliko proces donošenja odluka. Kako god, vrlo je važno nakon same izvedbe vežbe dati ljudima prostor za emotivnu evaluaciju, odnosno za osrvat na to kako im je bilo, šta ih je pogodilo ili im je teško palo. Bitno je da ovaj prostor bude obezbeđen odmah posle izvedbe vežbe, makar kratko i da se ne poklekne ponekad izraženoj potrebi da se odmah ide na pauzu (posebno od strane pušača).

Vruće stolice: Rat i ja

Svako u grupi dobija priliku da pred celom grupom ispriča svoju priču na temu: Tragovi koje je rat ostavio na mene i moj život?

Radi se metodom “Vrućih stolica”: Tri izdvojene stolice. Svi sede na stolicama koje su poređane “u potkovicu” naspram ove tri, tako da ih dobro vide. Dobrovoljac/ka seda na srednju stolicu (to je

jedina stolica sa koje se govori) i poziva dve osobe iz grupe da joj budu podrška i da sednu na stolice sa strana. Njihova uloga je samo da sede tu pored osobe koja govori i da joj daju podršku svojim fizičkim prisustvom. Kada dobrovoljac/ka završi svoju priču na datu temu, vraća se na mesto, a na tu središnju stolicu treba da sedne jedna od osoba čija je prethodna uloga bila da pruži podršku. Pre nego što započne svoju priču, ona poziva još jednu određenu osobu iz grupe da joj bude podrška i sedne na upražnjeno mesto na "vrućim stolicama". Proces se nastavlja dok svi (uključujući trenerski tim) ne budu imali priliku da podele svoju priču sa ostalima.

Trajanje: 1,5–2 h

Napomena: Iskustvo učestvovanja u ovoj vežbi pruža jedinstvenu priliku na treningu da se priča o prošlosti sagleda iz vrlo ličnog ugla. I za deljenje lične priče, i za slušanje priča ostalih, potrebno je dosta energije i strpljenja. Stoga je jako važno odabratи pravi trenutak na treningu za ovu vežbu, kao i dobro je uvesti i ohrabritи ljudе da istupe sa svojim pričama. Može biti od pomoći da prva osoba koja će ispričati svoju priču bude neko iz trenerskog tima ili neko ko već ima iskustvo sa ovakvom vežbom. U određenim slučajevima ova vežba može vremenski eskalirati, no ona po pravilu kreira atmosferu uzajamne brige i empatije u kojoj vreme nije dominantan faktor. "Vruće stolice" najčešće imaju fantastičan efekat u povezivanju, međusobnom boljem razumevanju i razvoju empatije među ljudima.

Vruće stolice: Žao mi je...

Svako u grupi dobija priliku da pred celom grupom ispriča svoju priču na temu: "Žao mi je..." (a što ima veze sa proteklim ratovima i trenutnim stanjem u društvu po pitanju SsP).

Opis metode videti u prethodnoj vežbi.

Napomena: Ukoliko je na treningu već rađena metoda Vruće stolice, možda je bolje ovu vežbu ne raditi, ili ako je procena da je navedeno pitanje baš važno za tu grupu učesnika: naći neku drugu metodu da se ono obradi.

Šta mi smeta u pričama o ratu? Šta mi nedostaje?

Učesnici/ce u manjim grupama razgovaraju o tome šta im smeta u pričama o ratu, šta im nedostaje. Nakon razmene u malim grupama, sledi razmena u plenumu.

Poricanje – opravdavanje – traganje za istinom

Učesnici/e se podele u tri manje grupe od kojih svaka radi na zidnim novinama obrađujući jedan od sledećih obrazaca ponašanja u suočavanju s prošlošću: poricanje, opravdavanje, traganje za istinom. Tokom rada u malim grupama učesnici/e treba da daju odgovore na sledeća pitanja: Ko su nosioci ovog procesa? Zbog čega se poseže za takvim pristupom? Koje su posledice takvog pristupa po društvo?

Po završetku rada u malim grupama predstavljaju se zidne novine za sva tri procesa, a zatim sledi plenumska diskusija.

Trajanje: 45–60 minuta

Odnos naših društava prema prošlosti

Razgovor u malim (4–5 osoba) i regionalno, nacionalno, starosno mešovitim grupama na temu: Kako se vaša sredina odnosi prema prošlosti? O čemu se iz prošlosti priča/šapuće/ćuti? Kako ljudi reaguju na priče o prošlosti? Kako se vi osećate povodom svega toga? Šta vam smeta/nedostaje/boli?

Trajanje: 45–60 minuta

Napomena: Ovo je jedna od najzgodnijih uvodnih vežbi za rad na temi suočavanje sa prošlošću. Kroz nju učesnici/e dobijaju priliku da reflektuju stanje u sopstvenim društvima, ali i da se upoznaju sa dominantnim mehanizmima u drugim sredinama po pitanju odnosa prema prošlosti.

Šta bi bio pošten odnos prema prošlosti?

Grupa se podeli na manje grupe prema nacionalnoj (ili regionalnoj) pripadnosti. Svaka grupa ima zadatku da napravi zidne novine na temu: Šta je to što treba da se promeni u sredini gde je moj narod u većini, a što bi predstavljalo pošten odnos prema prošlosti i korak ka pomirenju? Slede prezentacije urađenog.

Nakon toga se sve zidne novine postave na pristupačna mesta i prilaze im osobe koje nisu učestvovale u njihovoj izradi (odnosno, osobe iz drugih država). Time se formiraju nove male grupe za drugi korak vežbe. Oni dopisuju na istom papiru, ali drugom bojom sve ono za što misle da treba da stoji, a da nije napisano. Tačnije, njihov zadatku je dopune zidne novine onim što bi se po njihovom mišljenju moralo još uraditi u tim sredinama.

Sledi čitanje dopunjeno, pa razgovor u plenumu o ključnim pitanjima koja su se otvorila. Poređenje rada prve i druge grupe takođe može biti podsticajno.

Trajanje: 1 h

Napomena: Veoma je važno ovu vežbu pažljivo uvesti, a posebno njen drugi deo kada se daje uputstvo da se radi na dopuni zidnih novina. Ponekad ljudima može biti neugodno da dopisuju po zidnim novinama koje su drugi radili, (često iz razloga što im je stalo do toga da se ne poremete međusobni odnosi). Zato je važno naglasiti da je svrha ove vežbe da se dobije povratna informacija (fidbek), odnosno konstruktivna kritika od ljudi iz drugih krajeva jer usled različitih iskustava i percepcija događaja imamo i različite predstave o tome šta bi bilo korisno uraditi.

Kolektivni narativi o poslednjim ratovima

Učesnici/e se podele u manje grupe, po državama iz kojih dolaze. Zadatak je napraviti zidne novine koje bi sadržale osnovne elemente dominantnih kolektivnih narativa o ratovima iz 90-ih koji postoje u njihovim društvima.

Potom sledi predstavljanje u plenumu, uz eventualna pitanja pojašnjenja.

Trajanje: 1 h

Napomena: Pre ove vežbe neophodno je učesnicima/ama pojasniti pojma kolektivnih/istorijskih narativa, te njihove veze sa suočavanjem sa prošlošću. Ova vežba može biti dobar način sa

upoznavanjem različitih konteksta, kao i načina na koji naši nacionalni kolektiviteti tretiraju i opisuju sebe u odnosu na neprijateljske "druge".

Porodični narativi

Svi imaju 10-ak minuta da razmisle i zapišu (kao podsetnik) narative koje su čuli u svojoj porodici o Drugom svetskom ratu i o poslednjim ratovima iz 90-ih. Pomoćna pitanja: Šta se u vašoj porodici pričalo o Drugom svetskom ratu i o poslednjim ratovima? Od koga ste te priče čuli? Da li su postojale i kakve su bile razlike među narativima? Ko su bili "naši", ko su bili "drugi"? Koje su slike postojale o tom drugom?

Potom sledi razmena u manjim grupama (od po 4–5).

Plenumska diskusija koja sledi započinje nekom vrstom emotivne evaluacije, a zatim se pravi poveznica između dominantnih kolektivnih i narativa naših porodica/familija. Pitanja za diskusiju:

Da li postoji veza između narativa iz Drugog svetskog rata i poslednjih ratova? U kakvoj su vezi porodični narativi sa dominantnim narativom u društvu?

Trajanje: 1–1,5 h

Napomena: *Kao i kod prethodne vežbe, i ovde je potrebno određeno teorijsko predznanje o pojmu i važnosti kolektivnih narativa. Obe vežbe se mogu raditi jedna za drugom, ili odvojeno, u zavisnosti od potrebe.*

Kada je rat opravdan?

Svako za sebe razmisli i zapiše svoje odgovore na papir. Nakon određenog vremena jedna po jedna osoba prilazi panou, pročita šta je zapisala, pa zalepi svoj papir.

Sledi diskusija u plenumu.

Čega bi kao društvo trebalo da se sećamo?

Podela u manje grupe.

1. korak: Izrada zidnih novina na temu "Čega se kao društvo sećamo (iz nedavne prošlosti)?"

2. korak: Izrada zidnih novina na temu "Čega bi kao društvo trebalo da se sećamo?"

Slede prezentacije, pa diskusija u plenumu.

Napomena: Nadgradnja ove vežbe može biti i dodavanjem pitanja: Na koji način?

Barometar o suočavanju s prošlošću

Odrede se dva pola u prostoriji, npr. jedan zid predstavlja maksimalno slaganje sa određenom izjavom, a suprotni zid maksimalno neslaganje sa izjavom. Kada trener/ica pročita izjavu, učesnici/ce se postavljaju u barometar svojim telima, tako što će svako stati na mesto koje odražava njeno/njegovo slaganje ili neslaganje sa izjavom (sve pozicije između dva ekstrema se mogu zauzeti). Potom jedan broj učesnika/ca pojasni zašto je zauzeo/la tu poziciju. Ide se s jednog kraja barometra ka

drugom. Važna uputa je da se ne osvrćemo na to šta su drugi rekli, već da pokušamo da artikulišemo svoje mišljenje, bez pozivanja na slaganje ili neslaganje s drugim osobama u barometru.

Neke od mogućih izjava:

- Ne postoji kolektivna odgovornost.
- Najbolje bi bilo da međunarodni sudovi procesuiraju ratne zločine.
- Ne smemo zaboraviti svoje žrtve.
- Treba oprostiti.
- Istina je jedna.

Napomena: Ukoliko neko u barometru počne da izražava svoje slaganje/neslaganje sa nečim što je prethodno rečeno, treba to zaustaviti i podsetiti na pravilo da se izražava samo vlastito mišljenje, bez pozivanja na druge. Inače se barometar ne moderira i ne postavljaju se dodatna pitanja onome ko govori.

Ne treba preterivati s brojem izjava, a ni s brojem ljudi koji se javljaju za reč po jednoj izjavi, odnosno treba se truditi da barometar traje najviše 30–40 minuta, kako se ljudi ne bi suviše zamorili stojeći i tako prestali da se međusobno slušaju.

Akvarijum o suočavanju sa prošlošću

Na sredinu prostorije se postave četiri stolice koje formiraju zamišljeni akvarijum. Na tri stolice sedaju osobe koje žele da diskutuju na zadatu temu, dok je četvrta stolica rezervisana za one osobe koje neko od ostalih troje pozove u akvarijum. Tokom vežbe mogu govoriti samo osobe koje u tom trenutku sede u "akvarijumu". Kada neko želi da govori, priđe stolicama i dodirne rame osobe umesto koje želi da uđe u akvarijum. Ona može da završi rečenicu, ali onda ima obavezu da ustane i ustupi novoj osobi mesto.

Zadaje se jedna tema, a učesnici/ce zainteresovani da na tu temu razgovaraju, zauzimaju mesta u akvarijumu. Uglavnom se razgovara na tri do pet tema, ali se obrađuje jedna po jedna. Kada se razgovor na jednu temu završi (ili po isteku vremena), osobe koje su učestvovali u akvarijumu se vraćaju na svoja mesta, pa se tek onda zadaje nova tema...

Neke od tema za akvarijum:

- Istina je važnija od pomirenja.
- Suočavanjem sa prošlošću se treba baviti u svom dvorištu.
- Osećam odgovornost za ono što je činjeno u ime mog naroda.
- Pomirenje je stvar ličnog izbora.
- Nacionalni identiteti su prepreka pomirenju.
- Najvažniji zadatak procesa suočavanja sa prošlošću jeste da se osude ratni zločinci.
- Nacionalni identitet određuje odnos prema prošlosti.
- Da se narod pitao, rata ne bi bilo.
- Svako treba da kritikuje samo svoju stranu.
- Ko je kriv za rat?
- Više me bole žrtve mog naroda.

Trajanje: 45 minuta

Napomena: Metoda akvarijuma je jako dobra za poticanje otvorenih diskusija tokom kojih se

sučeljavaju različita gledišta na određene probleme. Ukoliko trenerski tim proceni da u grupi ima dosta suprotstavljenih stavova koji se nedovoljno jasno artikulišu, akvarijum može biti jako koristan u artikulaciji različitih pozicija unutar grupe. Treba imati u vidu da nekim grupama ova metoda ne odgovara, kao što ne odgovara ni svakom trenutku na treningu.

Za svaku temu treba odvojiti bar 10 minuta. Pošto se ovaj razgovor ne moderira, može biti korisno unapred s učesnicima napraviti dogovor da će po isteku npr. 10 ili 15 minuta diskusija biti prekinuta. Da ovo ograničenje ne bi izazivalo frustraciju, važno je da ljudima bude jasno da je cilj ove vežbe razmena i razumevanje različitih mišljenja, a ne definisanje tačnog odgovora ili određivanje ko je u pravu, a ko nije.

Za i protiv

Podela u 3 mešovite male grupe.

1. korak. Pitanje: Šta bi nam rekli oni koji su protiv ovakvih susreta? Nabranjanje i zapisivanje na velike papire, bez diskusije.

2. korak. Svaka grupa dobija po jednu temu i piše razloge za i protiv te teze. Teme su:

- Oprostiti da, ali zaboraviti nikada.
- Narod je kriv za rat
- Oni koji su ratovali, danas rade na pomirenju

Sledi prezentacija zidnih novina iz prvog koraka (sve tri grupe), potom prezentacija zidnih novina iz drugog koraka, pa na osnovu toga diskusija u plenumu.

Trajanje: 2h

Napomena: Ova vežba je osmišljena tokom treninga za učesnike rata za koje je pitanje "Šta bi nam rekli oni koji su protiv ovakvih susreta?" vrlo relevantno, jer se na te susrete često ne gleda blagonaklono. Pri kraju treninga korisno je i inspirativno postaviti pitanje: Šta biste rekli onima koji su protiv ovakvih skupova?

Suočavanje s prošlošću u mom društву

Učesnici se podele u grupe po zemljama iz kojih dolaze. Zadatak je da pripreme prezentaciju o stanju procesa suočavanja s prošlošću u njihovom društvu, tako što će odgovoriti na ona od sledećih pitanja koja su relevantna za to društvo.

Pomoćna pitanja:

- Dominantni narativ o poslednjem ratu (poslednjim ratovima) u pet rečenica.
- Vaš stav prema dominantnom narativu.
- Šta je svrha procesa suočavanja s prošlošću u vašem društvu?
- Šta su ishodi tog procesa?
- Ko "gura" taj proces (ko preuzima inicijativu)?
- Ko se suprotstavlja? Zašto?
- Najvažniji mehanizmi SSP i događaji koji su imali značajan efekat.

- Šta je bilo bolno za društvo u tom procesu?
- Postoji li veza između procesa SsP i pomirenja? (Ko bi s kim trebalo da se pomiri?)
- Šta, po vašem mišljenju, nedostaje procesu SsP?
- Šta bi drugi mogli da nauče iz toga kako se odvija proces SsP u vašem društvu?

Slede prezentacije u plenumu i pitanja pojašnjenja.

Ja i pomirenje

Na podu se nalazi nekoliko velikih papira, a na svakom stoji jedno od sledećih pitanja:

- Šta mi je najveći izazov u pomirenju?
- Sa kim i sa čim ja treba da se pomirim / izgradim odnos?
- Ko i sa kim treba da se pomiri?
- Šta i kome mogu/želim/treba da oprostim?
- Od koga želim i trebam oprost?

Svi prilaze i istovremeno pišu svoje odgovore ili čitaju napisano. Nakon toga malo vremena da ko želi pogleda šta se sve našlo na papirima.

Napomena: Vežba je posebno korisna onda kada je potrebno da se vratimo sebi i svojoj ulozi u društvu, a posebno ako u grupi postoji prevelika spremnost da se diskutuje o društveno-političkim procesima, ali ne i da se reflektuje o sopstvenoj ulozi u njima i odgovornosti. Naravno, o ovim pitanjima možemo razgovarati u plenumu ili manjim grupama, no nekad je korisnije zatvoriti prostor za diskusiju, a otvoriti prostor da malo razmišljamo sami sa sobom i zapitamo se.

Šta ja mogu da uradim?

Na podu se nalazi nekoliko velikih papira, a na svakom stoji jedno od sledećih pitanja/naslova:

- Šta ja mogu da uradim što bi bio doprinos SsP?
- Koje dileme imam, koje strahove?
- Ko su mi protivnici?
- Gde mi je podrška?

Svi prilaze i istovremeno pišu svoje odgovore ili čitaju napisano u tišini. Nakon toga se odvoji malo vremena da ko želi pogleda šta se sve našlo na papirima.

Heroji

Učesnici/e se zamole da se podele u male grupe, na osnovu nacionalne pripadnosti: Albanci/ke, Srbi/kinje, Hrvati/ce, Bošnjaci/kinje, Makedonci/ke... Svaka grupa treba da pobroji i zapiše nacionalne heroje svojih zajednica (bez obzira da li ih oni/e lično doživljavaju kao heroje). Nakon završetka rada u malim grupama svaka grupa pročita "svoje" heroje, daju se eventualna pojašnjenja u vezi sa nedovoljno poznatim imenima, pa sledi plenumska diskusija.

Neka od mogućih pitanja za diskusiju:

- Kako komentarišete vašu listu, a kako liste ostalih grupa?
- "Kako se osećate sa navedenim imenima, koliko su to i vaši lični "heroji"?

- Postoji li neki obrazac po kome ljudi postaju nacionalni heroji na našim prostorima?
- Kako je ovo povezano sa načinom na koji se naša društva odnose prema prošlosti?
- Zašto je tako malo žena na tim listama?

Trajanje: 45 minuta

Napomena: Ova vežba je veoma korisna u razumevanju dominantnog odnosa prema prošlosti, nacionalnih istorija i kolektivnog sećanja na našim prostorima i daje sliku šta se u kom društvu vrednuje. Može jako dobro poslužiti i prilikom obrade teme "Nacionalni identitet".

Druga verzija vežbe:

Korak 1. Lični heroji. Svako za sebe razmisli i zapiše ko su mu/joj bili heroji u detinjstvu, a koji su sada.

Korak 2. Odlazak u manje grupe (koje se sastoje od ljudi iz različitih krajeva). Razmena o herojima koje smo zapisali.

Korak 3. Mala grupa na velikom papiru (zidnim novinama) ispiše listu onih koji važe za heroje u našim društvima.

Korak 4. Diskusija u plenumu, utisci, komentari.

Tabui

Čitava grupa zajednički izrađuje zidne novine na temu: Koji su to tabui koji su prisutni u našim društvima, a tiču se nasilne prošlosti.

Nakon što se popišu sve stvari sledi diskusija u plenumu sa pitanjima: Zašto se o ovim stvarima čuti? Zbog čega je teško pričati o tome? Ko ili šta ih čini tabuiziranim?

Varijacija: vežba se po istom principu može izvoditi i u mešovitim malim grupama; tome može prethoditi i individualan rad gde prvo svaki razmisli i zapiše svoje odgovore na stikerse, posle čega se ide u male grupe.

Trajanje: 45 minuta

Memorijalizacija: spomenici

1. korak. Izrada zidnih novina u plenumu: Čemu služe spomenici, šta im je svrha? Za koga ih правимо?

2. korak. Na panou su fotografije spomenika iz zadnjih ratova. Kratka izložba, kako bi svi imali prilike da pogledaju.

3. korak. Razgovor u plenumu: Kako doživljavate ove spomenike i druge za koje znate da postoje? Kakvu poruku šalju? Koju vrstu simbola sadrže? Koliko doprinose sećanju na žrtve? Koliko (ne) doprinose pomirenju?

Trajanje: 1 h

Napomena: Ukoliko se na fotografijama natpisi na spomenicima ne vide dobro, može ih se ispisati na pratećim papirima ili na neki drugi način naznačiti.

Druga verzija vežbe

1. korak. U manjim grupama razgovor o funkciji postojećih oblika memorijalizacije. Izrada zidnih novina na temu: Koje potrebe zadovoljavaju? Kome (“nama”, “njima”, borcima, porodicama žrtava...) kakvu poruku šalju? Potom prezentacije i razgovor u plenumu.

2. korak. Na panou su fotografije spomenika iz poslednjih ratova. Kratka izložba, kako bi svi imali prilike da pogledaju.

3. korak. Razgovor i izrada zidnih novina u plenumu: Poteškoće koje imamo sa postojećim načinima obeležavanja? Zašto? Potom: Šta vam se dopada u vezi sa postojećim spomenicima? Zašto?

Kultura sećanja pre i posle devedesetih

Razgovor u plenumu o obeležjima kulture sećanja pre devedesetih i nakon ratova. Jedna osoba iz treneretskog tima zapisuje ključna obeležja na tablu/zidne novine. Potom razmena dilema koje imamo u vezi njih.

Vesti iz budućnosti

Pročitaju se sledeće tri “vesti iz budućnosti”:

1. Udruženje boraca Armije BiH pozdravilo je osuđujuću presudu Suda BiH za ratne zločine, komandantu Armije BiH. Udruženje istovremeno osuđuje izjavu hrvatskog člana Predsedništva BiH koji je presudu komentarisao izrekavši: “Ova presuda je kazna za žrtve, a nagrada za agresore”.

2. Danas je delegacija boraca VRS i UBR iz Srbije položila vence u Beogradu na spomenik žrtvama genocida u Srebrenici i Prijedoru, a potom su pozvali predstavnike vlasti da podrže programe međugranične razmene mladih i mirovnih kampova koje organizuju Boračka organizacija, Organizacija za ljudska prava i Organizacija ujedinjenih istoričara/povjesničara zapadnog Balkana. Pozivu su se pridružile brojne poznate ličnosti iz sveta kulture i sporta, među kojima su i A.D., Dejan Stanković, Edin Džeko, Novak Đoković, Danis Tanović, Jasmila Žbanić, A.D., Ljubiša Samardžić i A.H. (*Umesto inicijala navesti nekoliko imena ljudi iz grupe i/ili treneretskog tima.*)

3. Udruženje HIVDR-a iz Mostara je izdalo saopštenje u kojem su objavili da su, zajedno sa Udruženjem logoraša iz Mostara, uspešno priveli kraju kampanju prikupljanja sredstava za opremanje spomen-sobe u znak sećanja na žrtve zatočeništva u logoru Heliodrom na mestu gde se nekada taj logor nalazio.

Nakon čitanja razgovor u plenumu: Kako ste doživeli ove vesti? Kako vam ovo zvuči i zašto?

Trajanje: 30–45 minuta

Napomena: Vesti moraju biti sastavljene tako da imaju veze sa grupom učesnika/ca. (Ova vežba je pripremljena za određenu i vrlo specifičnu grupu ratnih veterana). Cilj je da promislimo šta to sprečava neke vrlo ljudske poteze koji bi i te kako doprineli napretku u procesu pomirenja i izgradnje mira u regiji, a možda i da probamo da sagledamo šta mi možemo učiniti pa da takve vesti postanu izvesnije.

Pravda – oprost – istina – pomirenje¹

Učesnici/e se podele u četiri male grupe: pravda – oprost – istina – pomirenje. Zadatak je da u grupama porazgovaraju i pripreme prezentaciju na temu: Zašto ste vi kao pravda (istina, oprost ili pomirenje) najvažniji za proces suočavanja sa prošlošću? Potom jedna po jedna grupa prezentuje svoje razloge i viđenja u plenumu, a ostatak grupe ima mogućnost da postavlja pitanja ljudima iz male grupe koja se odnose na njihovu prezentaciju. Nakon izvođenja vežbe korisna je plenumska diskusija tokom koje su mogući osvrti na svaki od ovih pojedinačnih pojmoveva i njihovu vezu sa našim društvenim kontekstima.

Trajanje: 60 minuta

Pravda – oprost – istina – mir

Po dvoje učesnika/ca čini par koji dobija zadatak da zagovara jedan od pojmoveva: pravda, oprost (odnosno milosrđe), istina i mir. To su četiri elementa procesa pomirenja po Lederachu. Oni imaju desetak minuta da se pripreme i nađu argumente zašto je njihov pojам (pravda, oprost, istina i mir) najvažniji za pomirenje.

Potom jedan dobrovoljac/dobrovoljka iz grupe ima zadatak da na sredini prostorije poređa po važnosti po jednog zastupnika/cu ovih elemenata (vodeći se svojom procenom prioriteta, koji od elemenata vidi kao najvažniji, pa ka manje važnom). Kada ih poređa, onda svima pojasni zašto se odlučio/la baš za taj redosled. Nakon toga zastupnici elemenata pomirenja imaju priliku da kažu kako vide svoju poziciju, na kom mestu smatraju da bi trebalo da budu i zašto.

Ukoliko se raspolaže dovoljnim vremenom, može biti zanimljivo da još jedan dobrovoljac/ka dobije priliku da poređa ove elemente po svom nahođenju, odnosno da se proces ponovi, ovaj put sa drugim zastupnicima elemenata.

Na kraju sledi kratka diskusija u plenumu na kojoj bi trebalo osvrnuti se na naše kontekste (gde su ovi procesi kod nas, šta nedostaje, na čemu se insistira...)

Trajanje: 60 minuta

Napomena: Vežba može doprineti boljem razumevanju ovih pojmoveva, njihovog značenja i važnosti, što je posebno korisno u kontekstima kao što je naš, gde se ti pojmovi mešaju i poistovećuju ili vide kao suprotstavljeni. Kako je u toku same izvedbe vežbe priča na jednom apstraktnom, pojmovnom nivou, korisno je ostaviti vremena za razgovor u plenumu i osvrt na naš kontekst, jer se kontekstualizacijom postiže bolje razumevanje ovih pojmoveva.

Preporučljivo je da po dvoje ljudi zastupa jedan pojam iz razloga što im je lakše da se u procesu međusobne razmene pripreme za izvedbu vežbe (u nekim grupama zadatak može da bude pretežak za jednu osobu). Može biti korisno ponuditi neki teoretski okvir (npr. kratak input o Lederachovom razumevanju ovih elemenata i njegovom tumačenju njihovih uloga u društvenim procesima), posebno ukoliko se radi o grupi u kojoj postoji dosta zbumjenosti oko ovih pojmoveva.

¹ Ovu vežbu smo naučili od Amele i Randyja Puljek-Shank.

Kolaž prošlosti

Grupa se podeli na 3 manje grupe. Svaka mala grupa dobije nekoliko primeraka različitih dnevnih novina i političkih magazina iz zemalja u regiji. Zadatak je da izvuku naslove, tekstove, fotografije koji se na bilo koji način bave ratnom prošlošću. Pomoćna pitanja su: Koje su to teme vezane za prošlost i na koji način se govori o njima (Haški tribunal, ratni zločini, komemoracije...)? Kakvi se stavovi iznose? Kakva je slika "drugoga"?

Posle rada u malim grupama prezentuju se kolaži i sledi plenumska diskusija o medijskoj slici prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije.

Trajanje: 1 h

Napomena: Vežba je pogodna kada se želi posebno obraditi uloga i odgovornost medija u procesu suočavanja sa prošlošću, ali može služiti i kao uvodna vežba za mapiranje stanja u našim društвima po ovom pitanju. Ova vežba ima drugačiju dinamiku i metodu od većine drugih vežbi na ovu temu, pa može biti zgodna za rad sa mlađim grupama, ili u trenucima kada je potrebno menjanje dinamike treninga jer je, na primer, došlo do zamora od diskusija ili emotivne razmene.

Izreći to²

Voditelj/ica zamoli učesnike/ce da sednu u krug. Kada se svi udobno smeste, uspostavljaju se procedure za vežbu i pravila diskusije. Voditelj/ica zatim pročita prvo pitanje i daje svoj odgovor na njega (ne duži od 2 minute). Zatim na to pitanje odgovara sledeća osoba i tako u krug. Svako ima pravo na "dalje", odnosno ne mora da odgovori na pitanje.

Osnovna pravila:

- Govori na osnovu sopstvenog osećanja i iskustva, ne na osnovu teorije i stavova
- Odgovore treba davati u krug, ne dobrovoljnim javljanjem
- Odluka da se ne odgovori na neko pitanje poštuje se u potpunosti
- Nema diskusije oko nečega što je neko rekao – samo slušanje
- Sve izrečeno je poverljivo

Moguća pitanja (u većini slučajeva dovoljna su tri ili četiri pitanja za jednu sesiju, u zavisnosti od broja učesnika/ca, sastava grupe itd.):

- Kada ste prvi put postali svesni da postoji razlika između naroda koji žive u bivšoj Jugoslaviji?
- Šta su vam vaši roditelji govorili kako bi objasnili probleme po tom pitanju?
- Kako ste se osećali kada se raspala SFRJ?
- Kada ste postali svesni da je rat počeo?
- Da li ste ikada bili diskriminisani zbog svog verskog ili nacionalnog identiteta?
- Da li ste se ikada osećali posramljeni ili krivi zbog svog nacionalnog/verskog identiteta?

Pitanja za dijiskusiju:

- Kako ste se osećali tokom vežbe?
- Koliko vam je bilo teško samo slušati bez prava na prekidanje ili repliku?

² Na osnovu vežbe "Telling it" u Mary Fitzduff. *Community Conflict Skills. A Handbook for Group Work in Northern Ireland*, treće izdanje, 1997. str. 20.

- Da li su vas neke izjave naljutile ili zbulile?
- Koliko vam je bilo teško da budete iskreni tokom odgovaranja? Zašto?

Varijacije: Ova se vežba može raditi i u parovima (učesnici/e dobiju listu pitanja i na njih odgovaraju u parovima unutar nekih 10 minuta). Zatim se formiraju novi parovi i razgovaraju jedni sa drugima sledećih 10 minuta. Takođe potpuno nova lista pitanja može biti predložena od strane učesnika/ca i korišćena za grupni dijalog.

Trajanje: 1,5 h

Napomena: Cilj je omogućiti učesnicima/ama da u sigurnom prostoru podele jedni sa drugima neka od njihovih osećanja i prethodnih iskustava vezanih za život u regionu bivše Jugoslavije. Vrlo je važno voditi računa o vremenu prilikom izvođenja ove vežbe – ostaviti ljudima dovoljno prostora da se izraze, a da vežba vremenski ne eskalira.

Igra uloga – akteri/ke suočavanja sa prošlošću

Uz pomoć trenerskog tima, grupa nabroja sve društvene grupe koje su relevantne u javnom i političkom životu (političari/ke, novinari/ke, mladi, NVO, verske zajednice, ratni veterani, prosvetari/ke itd.). Treba nabrojati što više društvenih grupa, tako da svaku zastupa jedan ili dvoje učesnika/ca. Zatim učesnici/e biraju koju će grupu predstavljati tokom vežbe, noseći na grudima papir sa imenom grupe čiji su “predstavnici”.

Sledi pozicioniranje u radnoj prostoriji i to u odnosu na postavljeni centar koji predstavlja središte bavljenja suočavanjem sa prošlošću u našim društvima. Učesnici/e treba da zauzmu poziciju u odnosu na taj centar u zavisnosti od toga koliko misle da se “njihova” grupa bavi i doprinosi procesu suočavanja sa prošlošću.

Svako kratko pojašnjava zašto zauzima baš tu određenu poziciju, a zatim se otvara diskusija o tome ko kakvu ulogu ima (ili bi trebalo da ima) u tom procesu.

Trajanje: 45 minuta – 1 h

Pojmovnik

Pokušaj pojašnjenja nekih od pojmove
koji se najčešće javljaju uz suočavanje s prošlošću

Amnestija

Amnestija (od grčke reči *amnestia*, što znači zaborav) predstavlja pravni akt putem koga država izuzima počinioce krivičnih dela od daljnje pravne odgovornosti i sudskog gonjenja i dodeljuje im pravni status nevinih osoba. Najčešće je kolektivna: odnosi se na određenu grupu ljudi. U kontekstu suočavanja s prošlošću radi se o mehanizmu koji je vrlo kritikovan, posebno od strane žrtava i aktivista/kinja za ljudska prava. To nije čudno s obzirom na to da država garantuje onima koji su počinili zlodela da za to neće odgovarati pred sudom, odnosno na neki način im se opršta što su počinili zločine.

Amnestiji se najčešće pribegava u situacijama u kojima je neophodno zaustaviti oružano nasilje koje duže vreme ugrožava neko društvo, kada se radi o veoma velikom broju ljudi (koje nije ni moguće, ni pametno procesuirati jer bi dobar deo društva završio na sudu) ili u situacijama kada je određenom društvu neophodno da ostavi prošlost iza sebe i posveti se mirnoj budućnosti.¹ Amnestija je čest preduslov u mirovnim pregovorima, a neretko je u novijoj istoriji bio slučaj da su amnestiju proglašavali diktatorski režimi na odlasku kako bi sebe zaštitili od budućeg sudskog procesuiranja. Takvi su slučajevi Argentine, Čilea, Brazila.

U Južnoj Africi sproveden je specifičan vid amnestije: nije bila kolektivna, već su za nju aplicirali pojedinci, i bila je *uslovljena* – dobijali bi je oni koji bi ispričali sve što znaju o zločinima u kojim su učestvovali i koji bi pokazali da su ti zločini bili politički motivisani. Takođe, telo koje je donosilo odluku o amnestiji bila je ***Komisija za istinu i pomirenje***, a to je jedinstven primer da je takva komisija imala tako velika ovlašćenja. Paralelno s Komisijom, funkcionisalo je i državno tužilaštvo koje je vodilo istrage o zverstvima. Mnogi počinioци protiv kojih se vodila intenzivna istraga pribegli su apliciranju za amnestiju ne bi li se spasili presuda. Ukoliko počinilac pred Komisijom ne bi izneo punu istinu, dodeljena amnestija ne bi važila za ona zlodela koja nije priznata i za njih bi mu se ipak sudilo. Iako je ovaj pristup vrlo kritikovan i neretko je dodeljivanje amnestije doživljavano kao nepravedno, ono što je tim amnestijama postignuto jeste otkrivanje istine o tome šta se i kako dogodilo, a mnoge porodice su napokon saznale kako su njihovi bližnji završili, ili čak uspele da dobiju informaciju o posmrtnim ostacima.

Nakon šesnaestogodišnjeg rata u Mozambiku, koji je obeležen jezivim mučenjima i drugim zverstvima, pa i zloupotrebatim dece koja su završavala kao ratnici, proglašena je opšta amnestija za sve koji su u toku rata počinili nehumana dela. Mogućnost suđenja za ratne zločine nije ni razmatrana. A čini se da je amnestija bila široko prihvaćena u zemlji gde su ljudi bili toliko izmučeni ratovanjem, da im je najvažnije bilo da se posvete nekoj novoj budućnosti. Jedan verski lider ovako je pojasnio odnos prema počiniocima pred kojima je bio povratak u zajednicu u kojoj su i počinili zločine:

*Upiranje prstom neće pomoći. Počinioци zlodela su deo nas. A mi verujemo da oni nisu želeli da idu u rat. Oni su naši sinovi i želimo da nam se vrate. Optužiti ih značilo bi da oni nastave da budu banditi.*²

Amnestija zločina nije popularan koncept, posebno ne među onima koji rade na ljudskim pravima, dok princip kažnjavanja počinilaca ima široku podršku. Ali ima i glasova kao što je Helena

¹ Takođe, amnestiji se pribegava i kada postoji potreba da se ispravi neko pravno nasilje iz prošlosti. Što se regije bivše Jugoslavije tiče, u Srbiji je u više navrata proglašavana amnestija za dezertere i prigovarače savesti (1996-2010). U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Makedoniji amnestirani su učesnici rata, ali te amnestije nisu uključivale i ratne zločine.

² Afiado Zunguza, citirano u Helena Cobban. *Amnesty After Atrocity. Healing Nations After Genocide and war Crimes* (Boulder, London: Paradigm Publishers, 2007), str. 218.

Cobban koja tvrdi da bi dugoročnim interesima ovih ranjivih društava često bolje služile utemeljene politike amnestiranja, pomirenja i reintegracije počinilaca.³

T.Š, I.F.

Etničko čišćenje

Etničko čišćenje je termin koji je u toku devedesetih godina prethodnog veka ušao u politički i javni govor, upravo u toku ratova na prostoru bivše Jugoslavije i u vezi sa njima. U najčešće navođenoj definiciji ovog termina стоји да је etničko čišćenje politika једне etničке или religiozne grupe smisljena да би се из одређеног подручја уklonila на nasilan ili zastrašujući način друга etnička ili religiozna grupa. Takođe, помиње се и sledeće značenje: ostvarivanje etničke homogenosti неког подручја тако што се silom i zastrašivanjem uklanjuju pripadnici neke druge grupe са tog подручја.⁴ Etničko čišćenje су balkanski nasilnici spovodili služeћи се: masovnim ubijanjem civila, silovanjima i seksualnim zlostavljanjima, torturom, bombardovanjem/granatiranjem gradova, progonima, uništavanjem džamija i crkava, oduzimanjem imovine, odvođenjem ljudi u logore, i drugih zločina.

U literaturi se može naći да овај термин чак и потиче из srpskohrvatskog jezika. Међутим, balkanski nasilnici нису творци ове праксе. Ona, најчешће, постоји вековима, а има тврдњи да датира и пре нове ере. У 19. веку иза ових злodelа као главни актери поjavљују се државе. Илустративне су следеће статистике о етничком чиšćenju: само у Европи између два светска рата 1,5 милион Грка је "очишћено" из Турске, 400.000 Турака и око 100.000 Бугара из Грчке, 35.000 Грка и 67.000 Турака из Бугарске. Током Другог светског рата и након њега "очишћено" је 6 милиона Јевреја из Европе, 110.000 Румуна из Бугарске, 62.000 Бугара из Румуније, 1,2 милиона Польова из регија под контролом Немачког рајха, 600.000 људи "сомнјиве" етничке прападности из регија у којима су живели у Совјетском Савезу, између 14 и 15 милиона Немаца из Иstoчне Европе (укључујући и Југославију), 140.000 Италијана из Југославије, 31.000 Мађара из Чехословачке, 33.000 Словака из Мађарске, 45.000 турских Кипрана из грчког дела Кипра, 160.000 грчких Кипрана из турског дела Кипра, више од 300.000 Бугара из Турске.⁵ И овај списак није коначан.

Jennifer Jackson Preece tvrdi да је циљ етничког чиšćenja kreiranje homogene или "чиste", једноетничке државе.⁶ И у дискурзивном смислу овај термин је индикативан ако се има на уму да је "чиšćenje" процес ослобађања од прљавштине. С те стране, он кореспондира са швatanjem pripadnika drugih etničkih i/ili verskih grupa као нечег што прља и загађује.

I.F.

Genocid

Genocid подразумева дело/zločin-e којим се читава једна група људи (етничка, religiozna, rasna или nacionalna) ћeli uništiti. Конвенција о спречавању и кањњавању злочина genocida usvojena је Rezolucijom 260 на Generalnoj skupštini Ујединjenih nacija 9.12.1948. године, аступила је на snagu

³ Helena Cobban. *Amnesty After Atrocity*.

⁴ Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, str. 33.

⁵ Jennifer Jackson Preece. "Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms." U: *Human Rights Quarterly* 20, 1998: str. 818-819.

⁶ Ibid.

12.1.1951. godine. Konvencija⁷ daje međunarodno pravnu definiciju pojma genocid, prema kojoj u genocid spadaju dole navedena zlodela, počinjena s namerom da se u celosti ili jednim delom uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili verska grupa ljudi: a) ubijanje članova/ice te grupe; b) izazivanje ozbiljnih fizičkih ili mentalnih povreda kod članova te grupe; c) smišljeno nametanje grupi takvih uslova života koji bi doveli do uništenja te grupe u celosti ili delimično; d) uvođenje mera kojim se sprečava rađanje dece u toj grupi; e) prisilno premeštanje dece iz te grupe u drugu grupu.

Potpisnice ove Konvencije obavezuju se da genocid kažnjavaju i sprečavaju.

U zvaničnom tekstu Konvencije među definisanim grupama koje mogu biti žrtve genocida nema i političkih grupa, iako je bilo predloga da se one uvrste.

Genocid je prvenstveno zločin koji je planiran, organizovan i koordinisan, on nikada nije neočekivan, niti spontan. Karakteriše ga izražena asimetrija moći i izražena bespomoćnost žrtava. Važna odrednica da bi se nešto klasifikovalo kao genocid je postojanje genocidne namere i istovremeno, nju je pravno najteže dokazati. Kao oblik ekstremnog razaranja on je samo poslednji korak u kontinuitetu destrukcije. U pitanju je, kako tvrdi Gregory Stanton proces koji se razvija u osam faza: klasifikacija, simbolizacija, dehumanizacija, organizacija, polarizacija, progon, istrebljenje i poricanje.⁸ Faze su predvidljive, ali nisu neizbežne. U svakoj od njih preventivnim merama proces je moguće zaustaviti. Proces nije lineraran, iako kasnijim fazama nužno prethodne ranije. Sve faze nastavljaju da deluju tokom čitavog procesa. Samom činu istrebljenja prethodi propaganda mržnje kojom se dehumanizuju određene grupe, mobiliše šira javnost protiv "zajedničkog neprijatelja" i opravdavaju drastične mere kao što su lišavanje građanskih prava, progoni i ubistva. Njena funkcija je da buduće žrtve istrebljenja označi kao društvene otpadnike/ce za koje ne važe uobičajene moralne norme, predstaviti ih kao niža bića prema kojima ne treba imati nikakvih obzira i lišiti ih njihove suštinske odrednice – njihove ljudske prirode.

Primeri genocida u istoriji su brojni, od genocida nad Jermenima početkom 20. veka, preko najpoznatijeg među njima, Holokausta, kolonijalnih zločina, sve do genocida sa kraja dvadesetog veka, u Ruandi i Srebrenici.

Termin **kulturni genocid** nije pravno usvojen, a podrazumeva pokušaj uništenja čitave kulture jedne grupe ljudi. U istoriji postoje brojni primeri kulturnog genocida, kada bi tragovi jedne kulture na određenom prostoru bivali sistematski uništavani. Ovaj termin se ne pominje u UN Konvenciji iz 1948. godine, mada je obuhvaćen u samoj definiciji gde se pominje prisilno preseljenje dece u neku drugu grupu. U novije vreme se ovaj termin često vezuje za Tibet i politiku sistematskog naseljavanja i ugnjetavanja domicilnog stanovništva koju kineske vlasti tamo sprovode, te za jugoistočnu Tursku u kojoj većinski žive Kurdi a kojima se uskraćuju brojna kolektivna prava od prava na korišćenje jezika nadalje. Nama blizak primer je iz rata u BiH, gde je tokom rata na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske sistematski uništavana kultura Bošnjaka tako što su džamije sistematski minirane, čak i van teritorije ratnih dejstava, o čemu svedoči činjenica da je na kraju rata samo jedna džamija ostala nesrušena.⁹

N.V.

⁷ General Assembly of the United Nations. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Resolution 260 A (III) of 9 December 1948. Dostupno na: <http://www2.ohchr.org/english/law/genocide.htm>.

⁸ Gregory H. Stanton. "The 8 Stages of Genocide". Genocide Watch, 1998. Dostupno na: <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>.

⁹ Džamija u selu Baljvine, opština Mrkonjić grad.

Kolektivno pamćenje i nacionalni narativi

Pamćenje pojedinaca, odnosno individualna pamćenja nisu izolovana: uvek su pod uticajem okoline/društva u kom pojedinac živi¹⁰, pa i pod uticajem “kolektivnih pamćenja”. Maurice Halbwachs čak smatra da individualno pamćenje nije moguće bez reči i ideja, a to su instrumenti pozajmljeni od društva.¹¹ Tako da bez okoline, odnosno društva, ne bi bilo ni individualnih sećanja. Takođe, pamćenje je deo ličnog, a i kolektivnog identiteta.

Kolektivno pamćenje jeste verzija prošlosti: kako je se članovi nekog društva sećaju. Ono neophodno sadrži simbole, narative i mitove. Neka od kolektivnih pamćenja imaju vrlo ograničen vek i menjaju se ili čak iščezavaju prostom smenom generacija. No, to nije slučaj sa **nacionalnim pamćenjem**: ono je dugoročnije, “usidreno je u političkim institucijama i ‘odozgo’ utiče na društvo”.¹²

Naime, nasuprot popularnom stanovištu o naciji kao nečem prirodnom, organskom, datom i iskonskom, nacije su moderan sociokulturalni i politički fenomen. Benedict Anderson naciju određuje kao “zamišljenu zajednicu”.¹³ Anthony D. Smith je smatra kompleksnim konstruktom koga čine međusobno povezane komponente: etničke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravno-političke. Povezanost s prošlošću, pogotovo etničkom prošlošću za naciju je presudna – međusobna solidarnost pripadnika određene nacije utvrđena je zajedničkim sećanjima, mitovima i tradicijama bez obzira na to imaju li ili ne “svoju” državu.¹⁴ Ideološka svest o pripadnosti naciji obuhvata “...složen skup tema o ‘nama’, ‘našoj domovini’, ‘nacijama’ (‘našim’ i ‘njihovim’), svetu, kao i moralu nacionalne dužnosti i časti”.¹⁵ Glavnu ulogu u širenju osećaja pripadnosti naciji u današnje vreme ima javni obrazovni sistem, ali i učešće u ritualima.¹⁶ Prateći primer “srastanja” nemačke nacije nakon skoro pedeset godina podeljenosti na dve države, Peter Sloterdijk tvrdi da su nacije, ovakve kakve ih danas znamo, ništa drugo do efekti jednog sveopštег psiho-akustičnog insceniranja, kroz koje zapravo srasta ono što se zajedno čuje, što se zajedno čita, što se zajedno gleda na TV-u, što se zajedno informiše i zajedno uzbudiće.¹⁷

Što se tiče prostora bivše Jugoslavije, treba imatu u vidu da se termin *nacija* prvenstveno koristi za *etničku grupu*, a ne za građane jedne države koji imaju isti pasoš; delovi te grupe mogu živeti u različitim državama.

U svom slavnom predavanju “Šta je nacija?” održanom 1882. godine, Ernest Renan definiše naciju kao duhovni princip koga predstavljaju zajedničko bogato nasleđe sećanja i današnji pristanak i želja da se zajedno živi, volja da se održi vrednost nasleđa. Nacionalna ideja se po njemu zasniva na herojskoj prošlosti, velikim ljudima i slavi. Smatra da je nacija “solidarnost velikih razmara koju čine osećaj žrtve koju je čovek podneo u prošlosti i one koju je spremjan podneti u budućnosti,” i da je za nacionalno pamćenje od mnogo veće vrednosti tuga nego trijumf, jer ona nalaže obaveze i zahteva

¹⁰ Videti Maurice Halbwachs. *On Collective Memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).

¹¹ Maurice Halbwachs. “Kolektivno i istorijsko pamćenje”. U: *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56.2, str. 63.

¹² Aleida Assmann. *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), str. 40.

¹³ Videti Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, Verso: 1983). Anderson pojašnjava da je ta politička zajednica zamišljena iz razloga što ni u slučaju najmanje nacije njeni članovi se nikada neće upoznati, sresti, niti čak čuti za većinu ostalih članova, str. 5-7.

¹⁴ Anthony D. Smith. *National Identity* (London: Penguin Books, 1991), str. 15-16.

¹⁵ Michael Billig. *Banalni nacionalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009), str. 19.

¹⁶ Assmann tvrdi da se nacionalno pamćenje stiče upravo učešćem u ritualima. Assman. *Duga senka prošlosti*, str. 268-269.

¹⁷ Peter Sloterdijk. *Der starke Grund zusammen zu sein Sonderdruck: Erinnerungen an die Erfindung des Volkes*, 2. Auflage (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998), str. 27.

zajednički napor.¹⁸ Dubravka Ugrešić primećuje da je metoda uspostavljanja nacionalnog identiteta: teror sećanjem, koji ne preza od nacionalne megalomanije, heroizacije, mitizacije, apsurda, "dakle, laži".¹⁹

Sećanja priповедanjem dobijaju oblik i strukturu koji ih čine stabilnijim.²⁰ Tako da je nacionalno pamćenje sazdano od nacionalnih narativa, priča koje su stalno prisutne, koje po pravilu većina pripadnika nacije zna, koje se prenose sa kolena na koleno, po potrebi se vremenom menjaju (pa čak i po potrebi zaboravljuju), koje opisuju tu naciju, njen odnos prema nekom važnom istorijskom događaju, pa čak i njene emocije. To su priče koje deluju kao vezivno tkivo za nebrojeno pojedinaca koji se svi međusobno verovatno nikada neće upoznati. Odnosno, kako Sabrina Ramet kaže:

*Zajednička je povjesna naracija, koja obuhvaća zajedničke mitove, zajedničke junake, zajedničke izazove i zajedničku mržnju, ono što povezuje neku zajednicu. Ona je, štoviše, preduvjet za stanje nacionalnog jedinstva.*²¹

Svaka grupa ima svoje narative koji afirmišu osećaj jedinstvenosti i posebne sADBine te grupe. Nacionalni identitet i nacionalni narativi tako čine neraskidivu vezu jer upravo se identitet konstruiše, približava i održava preko narativa, a njihova sprega pomaže u definisanju granica i razlika između pripadnika/ca jedne nacionalne grupe i "drugih" koji se često doživljavaju kao strani, neprijateljski i kao opasnost za čitavu grupu. Narativi su fokusirani na nacionalna stradanja, nacionalne heroje i definisanje ključnih vrednosti i normi sa kojima se nacija identificuje i koje promoviše.

Poznavanje nacionalnih i etničkih narativa može biti od suštinske važnosti za razumevanje uzroka nasilne prošlosti, ali i u radu na izgradnji mirne budućnosti. Po Julie Chaitin, u periodima dugotrajnih konfliktata, nacije teže da svoju decu uče sopstvenim narativima kao jedino ispravnim. Neprijateljski narativi se tako potpuno ignorisu, ili se prezentuju kao pogrešni i neopravdani.²²

Suprotstavljeni narativi su posebno problematični i potencijalno opasni u društвima koja se oporavljaju od ratne proшlosti. Tenzija među njima ozbiljno ugrožava nastojanja za suočavanjem sa prošlošću i izgradnjom trajnog mira. Bar što se balkanskog konteksta tiče, Assmann je sasvim u pravu kada kaže da dokle god traje bolna asimetrija sećanja i dve strane imaju suprotstavljene perspektive - traje i rat.²³ Odnosno, da citiramo Ramet:

*To ne znači da se u multietničkoj državi naracije sastavnih nacionalnosti moraju uskladiti do točke u kojoj postaju praktički istovjetne. To znači da je, da bi multietnička država dugoročno bila stabilna, neophodno da povjesne naracije sastavnih naroda budu očišćene od uzajamne mržnje, uzajamnog optuživanja i okrivljavanja, tako da sastavni narodi ne usvajaju naracije u kojima se međusobno definiraju kao neprijatelji.*²⁴

I.F. T.Š.

Komisije za istinu

Komisije za istinu su tela koje osnivaju vlade onih država koje su u daljoj ili bližoj prošlosti bile suočene sa: represivnim i diktatorskim režimima; oružanim sukobima, građanskim ratovima i drugim

¹⁸ Ernest Renan. "What is a nation?" U: Homi Bhabha, ur. *Nation and Narration* (London: Routledge, 1990), str. 19.

¹⁹ Dubravka Ugrešić. *Kultura laži: antipolitički eseji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2008), str. 114.

²⁰ Assmann. *Duga senka prošlosti*, str. 24.

²¹ Sabrina P. Ramet. "Srpska i hrvatska povjesna naracija". U: *Analji Hrvatskog politološkog društva*, Vol. 3, br. 1, svibanj 2007, str. 300.

²² Julie Chaitin. "Narratives and storytelling in conflicts and conflict resolution". *Intractable Conflict Knowledge Base Website*, str. 8.

²³ Assmann. *Duga senka prošlosti*, str. 85.

²⁴ Sabrina P. Ramet. "Srpska i hrvatska povjesna naracija", str. 302.

slučajevima teških i masovnih kršenja ljudskih prava. Prve komisije za istinu osnovane su tokom 80-ih godina XX veka u zemljama Latinske Amerike, dok se najpoznatijom i najuticajnijom komisijom smatra južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje (*Truth and Reconciliation Commission - TRC*), osnovana u julu 1995. godine. U prethodnih par decenija širom sveta osnovano je više od 20 Komisija za istinu, sa različitim ciljevima, mandatima i društvenim uticajem. U idealnim uslovima, Komisije za istinu bi trebalo da uživaju punu podršku izvršne, zakonodavne i sudske vlasti kako bi mogle da nesmetano ispunjavaju svoj mandat. U realnosti međutim, Komisije su izložene različitim vrstama pritisaka i nepovoljnih društvenih i političkih okolnosti koje im otežavaju rad, a neretko i obesmišljavaju suštinski doprinos ovih Komisija a to je rad na *saznavanju i priznavanju* istine o nasiljima iz prošlosti.

Komisije za istinu smatraju se jednim od glavnih mehanizama ***tranzicione pravde***, a njihovi ciljevi su višestruki i kompleksni. Pricilla B. Hayner tako navodi pet osnovnih zadataka/ciljeva Komisije za istinu: a) da otkrije, rasvetli i zvanično prizna kršenja prava u prošlosti; b) da odgovori na posebne potrebe žrtava; c) da doprine pravdi i odgovornosti; d) da u glavnim crtama izloži institucionalnu odgovornost i preporuči reforme; e) da podstakne pomirenje i smanji sporenja oko prošlosti.

Martha Minow, sa druge strane, navodi više ciljeva koje su različite Komisije za istinu nastojale da ispune u manjoj ili većoj meri: prevazilaženje poricanja i zadobijanje javnog priznavanja zločina; prikupljanje činjenica i osiguravanje minimuma preuzimanja odgovornosti i vidljivosti počinitelja zlodela; zaustavljanje, prevencija i transformacija nasilja; jačanje baze za demokratski poredak; podrška legitimitetu i stabilnosti novog režima; promocija pomirenja duž linija podela; promocija psihološkog ozdravljenja; ponovno uspostavljanje dostojanstva žrtava; kažnjavanje, isključivanje, sramoćenje počinilaca zločina; omogućavanje da se eskalacija nasilja nikad više ne ponovi; doprinos izgradnji međunarodnog porekla koji bi trebalo da spreči i odgovori na agresiju, torturu i zločine.²⁵

Vrlo često se osnivanje Komisija za istinu posmatra u odnosu na mogućnosti i domete ***retributivne pravde*** u određenom društveno-političkom kontekstu, a njihovi dometi i validnost se porede i vrednuju u odnosu na domete koje mehanizmi retributivne pravde imaju (ili mogu imati) u tom društvu. Zbog toga je važno naglasiti da Komisije za istinu imaju različit fokus, mehanizme, metodologiju i proceduru od onih koji se koriste prilikom sudskog procesuiranja osumnjičenih za zločine i nasilje iz prošlosti. Najvažnija razlika je fokusiranost na žrtve (za razliku od suđenja koja su fokusirana na počinioce nedela) i njihova svedočenja u radu Komisija za istinu. Ove Komisije uglavnom uzimaju svedočenja velikog broja žrtava i preživelih, koja se zatim analiziraju u svrhu pronalaženja osnovnog obrasca po kojima su zločini osmišljavani, naređivani, izvršavani i zataškavani. Veoma bitan element njihovog rada sastoji se u objavljinju prikupljenih činjenica, bilo kroz objavljinje obimnih izveštaja kao što je bio slučaj u Brazilu i Argentini, ili kroz javna svedočenja, kao u slučaju Južnoafričke Republike. Time žrtve dobijaju javno priznanje za patnje koje su pretrpele te se sprečava daljnje poricanje zlodela i prošlosti, a u određenim slučajevima nalazi Komisija služe kao poticaj za pokretanje sudskih postupaka protiv odgovornih za zločine.

Kao i sve druge mehanizme suočavanja sa prošlošću, tako i osnivanje i rad Komisija za istinu prati veliki broj dilema i kontroverzi od kojih su najčešće – U kakvoj su vezi otkrivanje istine i pomirenje, odnosno da li istina dovodi do pomirenja? Koliko je utemeljena pretpostavka da “kopanje po istini i pružanje prilike žrtvama da govore donosi isceljujuće ili ‘katarzično’ iskustvo”²⁶? Svakako najveća kontroverza koja je pratila rad mnogih Komisija za istinu tiče se veze ovih tela sa dodeljivanjem ***amnestije*** odgovornima za zločine i druge vrste nasilja iz prošlosti.

²⁵ Martha Minow. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence* (Boston: Beacon Press, 1998), str. 88.

²⁶ Pricilla B. Hayner. *Neizrecive istine: Suočavanje sa državnim terorom i zverstvima* (Beograd: Samizdat B92, 2003), str. 21.

U regiji bivše Jugoslavije postoji inicijativa za osnivanje regionalne komisije koja bi za cilj imala utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim od 1991. do 2001. Iza nje stoji koalicija koju čini veliki broj organizacija civilnog društva širom regiona.²⁷ Trenutno izgleda sasvim neverovatno da će države u regionu podržati ovu inicijativu i osnovati takvu komisiju, a vreme će pokazati.

T.Š.

Krivica i odgovornost

Krivica i odgovornost su pojmovi koji se, bar u post-jugoslovenskom delu sveta, veoma često izjednačavaju, delimično zato što su ljudi neretko zbuljeni, ali i zato što je zamagljivanje značenja ovih pojmoveva od velike koristi za brojne nacionalističke narative i mitove, pa smo svedoci optuživanja čitavih naroda za rat i zločine, ali i skrivanja iza čitavih naroda. Najplastičniji primer su parole “Svi smo mi Ratko Mladić”, u srpskoj verziji, odnosno “Svi smo mi Mirko Norac” u hrvatskoj, kojima su određene grupe ljudi iskazivale solidarnost sa generalima optuženim za ratne zločine pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu. Ovo iskazivanje solidarnosti i veličanje optuženika ide uporedo sa poricanjem da su zločinici počinjeni ili njihovim opravdavanjem. A takav pristup doprinosi održavanju i daljem hranjenju predrasuda i slike neprijatelja na svim stranama, i naravno atmosfere nepoverenja i straha. I definitivno doprinosi stvaranju atmosefere, kako reče Hannah Arendt: “Ako smo svi krivi, onda niko nije kriv.”²⁸

Još četrdesetih godina prethodnog veka, nakon Drugog svetskog rata, nemački filozof Karl Jaspers, promišljajući pitanje krivice i suočavajući se sa ličnom odgovornošću za nacistički režim i njihove zločine, tvrdio je da treba razlikovati četiri pojma krivice²⁹:

1. Krivičnu odgovornost, koju nose počinjenici zločina.
2. Političku krivicu, koju nose građani jedne države, jer “svaki čovek snosi deo odgovornosti za svoju vlast”³⁰, u najmanju ruku zato što su dozvolili da takav režim postoji.
3. Moralnu krivicu, koju nosi svaki pojedinac za svoje postupke, čak i kada se radi o izvršavanju naređenja. Ona zavisi od postojanja savesti i pokajanja. Jaspers kaže da su moralno krivi “oni koji su sposobni za pokajanje, oni koji su znali ili mogli da znaju a ipak išli putem koji u samoraspvetljavanju vide kao grešnu zabludu – bilo da su olako zatvarali oči pred onim što se događa; ili su dozvolili sebi da budu opijeni i zavedeni; ili su kupljeni povlasticama koje im je to donelo; bilo da su podlegli strahu.”³¹
4. Metafizičku krivicu, koja je zasnovana na postojanju solidarnosti među ljudima usled koje smo saodgovorni za postojanje nepravde u svetu. Jaspers pojašnjava: “Ako ne uradim sve što je u mojoj moći da ih sprečim, i sâm sam delom kriv.”³²

U polju izgradnje mira, termin krivica se najčešće odnosi samo na ovu prvu vrstu u Jaspersovoj podeli: kriv može biti samo onaj koji je počinio neko zlodelo/zločin (u šta se ubraja i izdavanje naređenja da se zlodelo počini, saučestvovanje, prikrivanje počinjoca, i ostala dela definisana zakonom.) Nema

²⁷ Za više informacija videti internet stranicu Koalicije za REKOM: www.zarekom.org.

²⁸ Hannah Arendt, “Kolektivna odgovornost” u: Daša Duhaček i Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arendt* (Beograd: Beogradski krug, 2002), str. 19.

²⁹ Videti Karl Jaspers, *Pitanje krivice* (Beograd: SamizdatFreeB92, 1999).

³⁰ *Ibid*, str. 21.

³¹ *Ibid*, str. 50.

³² *Ibid*, str. 22.

kolektivne krivice. Ali i te kako postoji kolektivna odgovornost: odgovornost jednog društva/zajednice za dešavanja u tom društvu. Odnosno, kao što je napisao izraelski pisac Amos Oz:

Nikada nisam verovao u kolektivnu krivicu, i to smatram monstruoznim konceptom, ali verujem u kolektivnu odgovornost. Krivica i odgovornost su, naravno, sasvim različiti koncepti. Krivica traži iskupljenje, a nekada i kaznu. Odgovornost znači potrebu za ispravljanjem, popravljenjem ili nadoknađivanjem štete nanete žrtvama zločina koje su načinile grupe ili kolektivi.³³

Kao pojedinke i pojedinci odgovorni smo za to ko nas u političkom životu predstavlja, kakve zakone imamo, koje su vrednosti zastupljene, kakav je odnos prema manjinama i marginalizovanim grupama, koliko je školovanje dostupno, itd. I naravno, nosimo odgovornost i za rat (šta smo učinili da ga sprečimo?) i za mir (šta činimo da bismo sebi i svojim susedima obezbedili život u miru?).

I.F.

Kultura i politika sećanja

Politika sećanja postavlja ideološki i vrednosni okvir kolektivnom sećanju, ona je najčešće proizvod dominantne linije unutar diskursa kolektivnog sećanja određene grupe, što je "hegemonia slika prošlosti koju nameće vladajuća grupa".³⁴ Na našim prostorima, u retkim slučajevima, ima i primera ustanovljenja alternativnih oblika politike sećanja koje se, uglavnom, vrednosno sukobljavaju sa dominantnim. Politika sećanja ima za cilj da iscrta horizonte sećanja, da odredi i imenuje centralna istorijska zbivanja sopstvene epohe i da ih vrednosno definiše i shodno tome artikuliše pouku za budućnost koju društvo treba da zapamti. Utoliko nije neobično da postoje različite politike sećanja: u društvu u kojem postoji mogućnost slobodnog izražavanja postoje javno izražena različita ideološka i vrednosna opredeljenja. Nasuprot tome, autoritarni režimi ne trpe postojanje drugačijeg diskursa. "Prošlost je sredstvo vladanja, jer priče učvršćuju autoritete i stvaraju socijalni smisao."³⁵

Postoje najmanje dva moguća načina poimanja kulture sećanja. Prvi bi bio onaj koji podrazumeva da je kultura sećanja prožeta i određena ideološkim sadržajima, te se po njima može kategorizovati. Način upotrebe sećanja za kreiranje sadašnjosti je određen interesima kojima se vode grupe koje su akteri sećanja. Ovakvo poimanje kulture sećanja je dosta blisko pojmu "službene politike sećanja".

Drugi način poimanja podrazumeva veći odmak od samog sadržaja politike sećanja i opisuje načine na koje pamtimo kao društvo, kolektiv. Različite grupe imaju različite dominantne narative, kao pojednostavljene i uopštene sadržaje sećanja i samim tim različite politike sećanja, mada mogu pripadati istom kulturnom obrascu, tj. istoj kulturi sećanja. Ti obrasci čak mogu biti nekritički preuzeti iz vremena dominacije ideologije koja je poražena i koju politika u sadašnjem vremenu definiše kao štetnu i neprijateljsku. Utoliko je kultura sećanja dobrim delom nezavisna od politike sećanja, ona je skup formi kroz koje se politika sećanja sprovodi i u okviru koje mogu postojati međusobno sukobljeni sadržaji. Jedan primer za to bi bili spomenici nacionalnim herojima iz ratova devedesetih, gde se na različitim stranama slave pojedinci koji se na drugoj strani doživljavaju kao zločinci. Forma je ista, kulturni obrazac je identičan, folklorno okruženje je pripremljeno na isti način, jedino je sadržaj malo izmenjen, time što zločinca jednog etničkog porekla, u drugom prostoru menja zločinac drugog, odgovarajućeg porekla. U ovakvim okvirima, se može reći da je u zemljama bivše Jugoslavije kultura sećanja automat u državnom vlasništvu, koji pritiskom na različito dugme izbacuje karticu oslikanu različitim motivima, od raznih autora, ali autora koji su školovani na istom mestu, karticu odštampanu

³³ Amos Oz, "Krivica i odgovornost", u: *Reč*, 9. jun 1999. Dostupno na: www.b92.net/casopis_rec/arhiva/oz.html.

³⁴ Todor Kuljić. *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), str. 9.

³⁵ *Ibid*, str. 10.

na isti način, na istom materijalu, iste veličine, istog roka trajanja i konzumiranu na isti način.

Kultura sećanja sama po sebi ima tek ograničen uticaj na politiku sećanja, pa tako neki alternativni kulturni modeli, koji odstupaju od dominantnog, kao npr. akcije komemoracija na zabranjenim³⁶ mestima ili poezija koja tematizuje ratna stradanja, mogu biti preuzete i od strane onih koji zagovaraju mržnju. Sam kulturni obrazac koji se koristi ne određuje sadržaj kolektivnog sećanja.

N.V.

Lustracija

Reč lustracija potiče od latinskog *lustratio*, što znači pročišćenje.

Moderno političko značenje termina lustracija vezuje se za jedan od načina na koja se društva koja su pretrpela brutalna i dugotrajna kršenja ljudskih prava, masovne zločine i slično, mogu suočiti sa svojom prošlošću i prevazići njeno teško nasleđe. Rasprostranjeno je određenje da lustracija podrazumeva uskraćivanje građanskog prava da budu birani kao politički predstavnici i/ili da imaju državnu funkciju one osobe koje su podržavale ili svojim delovanjem omogućavale zločine i kršenja ljudskih prava. Kao primeri zemalja koje su sprovodile lustraciju u funkciji raskida sa prethodnim režimima, najčešće se navode zemlje tzv. Istočnog bloka: Demokratska Republika Nemačka, Češka, Slovačka, Poljska.

Stevan Lilić, profesor Pravnog fakulteta, smatra da je lustracija "etička kategorija, a odnosi se na utvrđivanje odgovornosti za podršku represivnoj politici nekog režima. Ona niti podrazumeva, niti isključuje druge oblike odgovornosti".³⁷ Po rečima Žarka Puhovskog:

*Lustracija nije kažnjavanje u sudstvenom smislu riječi jer to treba po pretpostavci obaviti na drugim mjestima. Lustracija bi trebala značiti javnu i moralnu diskvalifikaciju ljudi koji su podržavali, a da pri tom nisu bili životno ugroženi, režime koji su donosili zlo.*³⁸

Kao prednost lustracije najčešće se navodi njena etička i psihološka dimenzija koja pomaže da se napravi linija razgraničenja u odnosu na prethodni istorijski period obeležen teškim kršenjima ljudskih prava. Ona može pomoći novoj vlasti da zadobije kredibilitet i legitimitet, napravi jasnu distancu u odnosu na prethodni režim i započne novi period zasnovan na vladavini prava i demokratiji.

Najvažniji prigovor procesu lustracije, odnosi se na nemogućnost utvrđivanja i sprovođenja jasnih kriterijuma³⁹ na osnovu kojih bi neko trebao biti podvrgnut lustraciji. Poteškoća u sprovođenju lustracije je neophodnost oslanjanja na podatke sakupljane u periodu totalitarnog režima, čiju verodostojnost i tačnost je teško nedvosmisленo utvrditi. Kao mehanizam kolektivnog pozivanja na odgovornost ona može biti sredstvo revanšizma zasnovano na neproverenim ili neproverljivim informacijama, te zahvatiti nevine ljude i produbiti jaz između antagonističkih grupa koji može biti fatalan za budućnost tog društva/zajednice.

T.Š.

³⁶ Mesta na kojima lokalne vlasti ne dozvoljavaju podizanje obeležja stradalima.

³⁷ Stevan Lilić. "Lustracija da ili ne?". U: *Danas*, 06.11.2001.

³⁸ Citirano u Sabina Čabaravdić. "Lustracija izostala na Balkanu." *Radio Slobodna Evropa*, 23.05.2010, dostupno na: www.slobodnaevropa.org/content/tema_sedmice_lustracija/2050239.html.

³⁹ U Srbiji postoji zakon koji nikada nije primenjen iz tog razloga.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)

MKSJ je osnovan je 1993. godine od strane Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija kao odgovor na masovna kršenja ljudskih prava i masovne zločine tokom ratova vođenih na teritoriji bivše Jugoslavije. Sedište suda je u Holandiji, u Hagu, a osnovan je kao *ad hoc* sud čiji se prestanak rada planira za kraj 2014. godine.

U nadležnosti suda nalaze se osobe najodgovornije za osmišljavanje, naređivanje i provođenje ratnih zločina počinjenih u periodu 1991–2001. na teritorijama Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Kosova i Makedonije. Optužnice su podignute protiv više od 160 osoba, a glavni fokus bio je na procesuiranju osoba koje su bile na najvišim vojnim i državnim pozicijama. Do sada je osuđeno više od 60 lica za zločine koje su počinili, a protiv njih 30 se još uvek vode postupci koji su u različitim fazama.⁴⁰ Optužnice protiv osoba tzv. srednjeg ranga po okončanju rada Tribunala biće upućene na državne sudove za ratne zločine u regionu bivše Jugoslavije.

Od samog svog osnivanja rad Tribunala je izazivao oprečne reakcije u javnostima zemalja u regionu bivše Jugoslavije. Podrška njegovom radu je od vrhova država često bila slaba ili barem nedovoljno otvorena i transparentna. Kritike su, sa druge strane, dolazile iz različitih izvora – od onih nacionalističkih, koje su u radu Suda videle samo pretnju sopstvenom narodu, do onih iz krugova pravnih i drugih stručnjaka koji su smatrali da je u ostvarivanju zadatka MKSJ počinjeno više velikih, pa i neoprostivih previda, propusta i loših odluka.

U Tribunalu se kao dostignuća tog tela vide: pozivanje vođa na odgovornost (i sa njom povezano prekidanje tradicije nekažnjivosti za ratne zločine); insistiranje na ostvarivanju pravde za žrtve i stvaranje prostora da se čuje glas žrtava; prikupljanje činjenica o počinjenim zločinima; razvoj međunarodnog prava; jačanje vladavine prava.⁴¹ Takođe se kao uspeh često navodi i činjenica da su izvršeni svi nalozi za hapšenje ikada izdati od strane MKSJ. Tribunal je svakako napravio iskorak u međunarodnom pravu prepoznavši silovanje i seksualno nasilje u ratu kao vid torture, odnosno ratnog zločina.

Kritike rada Tribunala odnose se na: percipiranu političku pristrasnost na osnovu navodnih etničkih predrasuda, zakasnelu i nedovoljnu komunikaciju sa javnostima post-jugoslovenskih država, nezadovoljstvo kaznenom politikom (naročito izraženo među preživelim žrtvama rata koje mnoge kazne smatraju neadekvatnim i prekratkim); izostanak doprinosa demokratskoj transformaciji društava u regionu bivše Jugoslavije; sporost u radu i podložnost različitim političkim uticajima.

T.Š.

Mesta sećanja i memorijalizacija

Mesta sećanja podrazumevaju kako ona mesta na kojima je došlo do stradanja, tako i ona mesta koja su izgrađena i/ili uređena sa ciljem očuvanja sećanja na strašne događaje iz prošlosti.

Memorijalizacija, u užem smislu reči, jeste obeležavanje javnog prostora materijalnim podsetnicima (spomenicima, muzejima, spomen-pločama itd.) na važne događaje iz prošlosti, odnosno na centralna

⁴⁰ Podaci sa zvanične internet stranice MKSJ: www.icty.org/sections/OMKSJ.

⁴¹ Prema navodima sa internet stranice MKSJ, www.icty.org/sid/324.

istorijska zbivanja ili ličnosti bitne za kontekst geografskog prostora u kojem se nalaze. U širem smislu ona obuhvata i druge oblike materijalizacije javnog sećanja: kulturno stvaralaštvo (literatura, film, likovna umetnost, muzika itd), obeležavanje spomen-dana, komemoracije, itd. koje za cilj imaju očuvanje sećanja na određeni, političkom dominacijom određeni, način. Memorijalizacija ima za cilj materijalizaciju kolektivnog pamćenja vremena u kojem nastaje, i izgradnju budućeg trajnog kolektivnog sećanja na određeni istorijski događaj i period.

Memorijalizacija je institucionalizovan oblik sećanja, koji reflektuje kako dominantni istorijski diskurs, tako svojom formom određuje i pripadnost kulturi sećanja podneblja i vremena kojem pripada.

Spomenici predstavljaju materijalni trag, ishod politike sećanja, oni su plod dominantnog diskursa i nastaju političkom voljom, angažujući i/ili konsultujući u procesu osmišljavanja, svedoke, žrtve, umetnice/ke, političare/ke i širu javnost.

Za razliku od naših jezika, u nemačkom jeziku postoje različiti termini za spomenike koji su podignuti u ime sećanja na određena dostignuća i/zaslužne ličnosti – *Denkmal*⁴² i spomenika čija uloga je da podsećaju i opominju na strašne događaje – *Mahnmal* (opomenik).

N.V.

Oprost

Oprost je pojam koji verovatno izaziva najviše kontroverzi, posebno u slučajevima kada je reč o nasilju širokih razmera ili čak genocidu. U najmanju ruku se radi o konceptu oko koga ni u tzv. stručnoj javnosti ne postoji konsenzus šta on tačno znači i šta podrazumeva. Često je izjednačavan s pomirenjem. Neki tvrde da bez oprosta nema pomirenja i trajnog mira, neki da je očekivati oproštaj od onih koji su pretpeli velike patnje nemoralno ili je to čak nemoguće, neki ga smatraju isključivo religioznim konceptom koji je primenjiv na religiozne zajednice, itd.

Interesantno je da se za oprost kao koncept ne može reći da je razrađen, iako postoji u mnogim religijama s vekovnom tradicijom, a u nekim je čak jedna od temeljnih vrednosti; bar u monoteističkim: judaizmu, islamu i hrišćanstvu. I to polazeći od samog razumevanja boga koji je milostiv i koji prašta. U Kurantu, oprost se pominje u mnogim ajetima, u hrišćanstvu postoji verovanje da nas oprštanje čini bližim bogu, a i u judaizmu sposobnost da se oprosti spada među božanske kvalitete. Stoga, ove religije imaju veliki potencijal za promociju koncepta oprosta. Međutim, može se steći utisak u religijama nesumnjivo prisutni koncept oprosta često selektivno primenjuje kada su u pitanju oni koji su doživljeni kao neprijatelji, odnosno kao neverujući ili nevernici. Još jedna kritika ovog religioznog koncepta oprosta je to da on, s druge strane, lako može postati sredstvo kojim se po potrebi umiruju i pacifikuju vernici koji se mogu pobuniti zbog određene nepravde.⁴³

Traženje oproštaja i izvinjenje se često izjednačavaju i poistovećuju. Johan Galtung na sebi svojstven jednostavan način opisuje u čemu je razlika:

“Izvinjavam se.” = “Voleo/la bih da to nisam uradio/la i obećavam: neću više.”

⁴² U bukvalem prevodu *denk-mal*, bi značilo “misli!” (*denken* = misliti).

⁴³ Videti Marc Gopin. “Forgiveness as an Element of Conflict Resolution in Religious Cultures: Walking the Tightrope of Reconciliation and Justice.” U: Mohammed Abu-Nimer, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001): 87-99.

“Prihvatom tvoje izvinjenje.” = “Verujem ti, idemo dalje.”

“Molim te, oprosti mi.” = “Molim te oslobođi me osećaja krivice prema tebi.”

“Opraštam ti.” = “Ovim te oslobođam osećaja krivice prema meni.”⁴⁴

Galtung pri tom napominje da počinilac mora na neki način da zasludi da mu bude oprošteno. Minow smatra da oprost bez dobrog razloga znači prihvatanje delikta nad sobom i devalvaciju sebe.⁴⁵ Često je iskreno pokajanje ono što se smatra preduslovom. Verovatno je teško oprostiti nekome ko se ne kaje zbog svog zlodela, dok se oprost čini vrlo zamislivim ako se počinilac kaje. To važi za slučaj kada je situacija crno-bela, odnosno kada je sami percipiramo kao crno-belo: žrtva je žrtva, a počinilac je počinilac (takva podela bi činila život i rasuđivanje jednostavnijim). Međutim, često je kontekst malo ili mnogo kompleksniji, pa se može dogoditi da je počinilac prethodno bio žrtva sadašnje žrtve, ili ima percepciju da je bio žrtva jer su članovi grupe kojoj pripada bili žrtve, ili je bio prisiljen da počini zlodelo, ili nije bio svestan da će određeni njegov čin imati takve posledice, odnosno nije mu bila namera da napravi zlo, ali je splet okolnosti bio takav, itd. Pa čak i u ovim situacijama, kada se radi o stravičnom nasilju i/ili velikom gubitku, može biti sasvim razumljivo da žrtva ne može da oprosti.

Mnogi oprost razumeju kao proces koji se dešava između žrtve nasilja i počinjoca. Međutim, Andrew Rigby tvrdi da se radi o ličnom procesu koji ne zahteva učešće onih koji su počinili zlodelo, odnosno počinjoci ne moraju ni da znaju za njega.⁴⁶ Doduše, i njegovo razumevanje oprosta je malo “labavije”, za njega je to proces koji se dešava kada ljudi zarad mira nalaze način da izađu na kraj sa svojim gubitkom, kada bivaju spremni da nastave život, da puste prošlost i zaborave želju za osvetom. On smatra da je potrebno da prođe neko vreme da bi ljudi počeli da razvijaju kapacitet za oprost, i to prvo da “oprose prošlosti” u smislu prevazilaženja starih mržnji i želje za “poravnavanjem računa”, i kako kapacitet raste da oprose “drugom”, otkrivajući znake ljudskosti u onima koje su mrzeli i prezirali. Odnosno, Rigby tvrdi:

*U središtu ovog teškog procesa leži sposobnost da se napravi razlika između počinjoca i njegovih dela, a ovo opet zahteva prepoznavanje čovečnosti drugog, koliko god to teško bilo. No upravo u tom prepoznavanju i sebe i drugog kao ljudskih bića leži seme zajedničke budućnosti.*⁴⁷

Time je oprost proces koji ide paralelno s pomirenjem, odnosno delom se i preklapa s njim, jer kako kaže Ugo Vlaisavljević: “Pomirenje ne znači ništa drugo nego nemani dati ljudski lik.”⁴⁸

I.F.

Pomirenje

Pomirenje je jedan od temeljnih pojmoveva koji se koriste u kontekstu rada na suočavanju sa prošlošću. Takođe, reč je i o terminu koji izaziva neslaganja i kontroverze, kako među teoretičarima/kama, tako i među praktičarima/kama, tj. aktivistima/kinjama širom sveta koji deluju u društвima

⁴⁴ Johan Galtung. “After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution: Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence.” U: Mohammed Abu-Nimer, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence*, str. 7.

⁴⁵ Martha Minow. *Between Vengeance and Forgiveness*, str. 17.

⁴⁶ Andrew Rigby. “Forgiving the Past”: paths towards a culture of reconciliation.” Paper presented at the IPRA Conference. Tampere, Finland: August, 2000.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Ugo Vlaisavljević. “Pomirenje kao najveća potreba i najveća opasnost.” Predavanje održano u Blagaju, BiH, 19.06.2011. godine u okviru programa “Korak dalje u izgradnji mira. Vrednosti i prakse”. Videti dokumentaciju modula “Treba li nam pomirenje? Mogućnosti, prepreke, izazovi.”, Centar za nenasilnu akciju, 2011.

koja se oporavljuju od masovnih kršenja ljudskih prava iz prošlosti. Kako primećuje David Bloomfield, važnost ovog koncepta je generalno priznata, dok u isto vreme postoje velika neslaganja o tome šta pomirenje zapravo znači, te na koji je način povezano sa drugim konceptima i procesima kao što su pravda, izgradnja mira, demokratizacija i politički razvoj.⁴⁹

Prva dilema tiče se same suštine koncepta pomirenja – da li je reč o procesu, ili o konačnom ishodu različitih procesa u društvu? Ukoliko pomirenje shvatimo kao proces, sledeće je pitanje šta taj proces uključuje i u kom vremenskom okviru? Shvaćeno kao ishod, odnosno kao krajnje stanje nakon nekih procesa, pitanje pomirenja otvara nove dileme oko toga kako izgleda jedno “pomireno društvo”, kako znamo da smo taj cilj postigli, kako možemo izmeriti nivo pomirenja, te koliko je uopšte realno postavljati tako nešto kao cilj?

Druga grupa pitanja nalazi se u vezi sa vrednosnim shvatanjem koncepta i procesa pomirenja – je li ono zaista neophodan preduslov političkog oporavka i demokratskog razvoja podeljenih društava? Može li se sa istim uspehom primenjivati i na inter-personalnom i na kolektivnom nivou? Mora li uključivati kao svoj obavezan element i kontroverzan pojam **oprosti**? Dešava li se pomirenje na uštrb saznavanja istine i dostizanja zadovoljavajućeg stepena pravde za žrtve različitih vidova nasilja iz prošlosti?

Razumevanja koncepta pomirenja bliska kontekstu izgradnje mira stavlju naglasak na izgradnju odnosa u društvu u kome postoje oštре linije podele. John Paul Lederach tako pomirenje shvata kao proces koji gradi i trudi se da zaleći “pokidane niti života i odnosa među pojedincima i u široj zajednici”.⁵⁰ Proces pomirenja usmeren je ka budućnosti. Po Lederachu, osnovni zadatak i glavni doprinos pomirenja jeste “traganje za inovativnim načinima da se stvori vreme i mesto u okviru različitih nivoa pogođene populacije, a za integrisanje, prihvatanje i ophođenje sa bolnom prošlošću i neophodnoj zajedničkoj budućnosti, kao sredstvima za suočavanje sa sadašnjicom.”⁵¹ On takođe smatra da proces pomirenja sadrži četiri osnovna elementa, koji su međusobno povezani i utiču jedan na drugi: mir, pravda, istina i milosrđe/oprost.⁵²

Pomirenje se često razumeva kao kompleksan proces koji obuhvata četiri međusobno povezana glavna instrumenta: proces zalečenje rana preživelih, neki oblik *retributivne* ili *restorativne pravde*, traganje za istinom i njenim javnim prepoznavanjem i *reparacije*.⁵³ Iako u promišljanju i konceptualizaciji pojma pomirenje prevladava mišljenje da je neophodno da ovi elementi budu dobro povezani i u skladu jedni sa drugima, te da pomirenje koje promoviše stav “šta je bilo – bilo je” nikako ne može biti dobar pristup teško ranjenim društvima, ipak primeri sa terena iz različitih delova sveta pokazuju kako postoje stalne napetosti između ovih elemenata. U mnogim društvima, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, u javnom prostoru vode se žestoke diskusije o tome da li su za to društvo važnije istina ili pomirenje; da li bi primat trebalo da ima pravda ili mir; treba li pomirenje biti inicirano od strane države i njenih institucija (takozvani pristup “odozgo ka dole”) ili ono treba krenuti od samih građana/ki kao glavnih aktera ovog procesa (tzv. pristup “odozdo ka gore”). Posebno žestoke reakcije, pogotovo među nekim žrtvama, izaziva javno proglašavanje pomirenja kao procesa koji teži harmoniji među suprotstavljenim grupama i /ili koji insistira na oprostu kao uslovu svih uslova za miroljubivu koegzistenciju u budućnosti.

⁴⁹ David Bloomfield, “On Good Terms: Clarifying Reconciliation”. U: *Berghof Report* br. 14, oktobar 2006, str. 3.

⁵⁰ John Paul Lederach.“Civil Society and Reconciliation”. U: C. A. Crocker i dr., ur. *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001), str. 842.

⁵¹ John Paul Lederach. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997), str. 35.

⁵² Videti Lederach. “Civil Society and Reconciliation”.

⁵³ Videti David Bloomfield, Teresa Barnes i Luc Huyse, ur. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003).

Dobro uočavajući kako takve postavke zapravo predstavljaju balast ovom veoma važnom procesu, Bloomfield predlaže razlikovanje pomirenja kao *procesa ponovne izgradnje odnosa* koja se dešava na interpersonalnom nivou i koji uključuje kompleksne psihološke mehanizme, od *političkog pomirenja* koje on određuje kao "pragmatičniji i manje ambiciozan proces koji uključuje razvitak efektivnih političkih i društvenih odnosa".⁵⁴ Političko pomirenje po njemu ne zahteva oprost niti uzajamnu ljubav bivših neprijatelja već započinje minimumom suživota i "postepeno negujući osnovno poštovanje kako za nove institucije tako i za bivše neprijatelje, ima za cilj razvijanje navike zajedničkog upravljanja društvenim i političkim procesima i institucijama".⁵⁵

Prema Dan Bar-Onu, koncept pomirenja bazira se na uverenju da je osim pravnog i političkog sporazuma koji dolazi odozgo - nadole, nužan i edukativan i sociopsihološki proces odozdo - nagore tokom koga će doći do odustajanja dojučerašnjih neprijatelja od mržnje, želje za osvetom, nepoverenja i bola, kao i identiteta koji je nastao tokom konflikta. Očekuje se da će se novi identiteti stvarati zajedno sa novim vezama između bivših neprijatelja i da će se vratiti korenima konflikta, a ne samo nesrećnom ishodu. Time se umanjuje i opasnosti od obnavljanja nasilja. Bar-On takođe skreće pažnju da svaki konflikt ima sopstvenu biografiju i veoma je teško prevesti postkonfliktno iskustvo iz jednog konteksta u drugi. To povlači potrebu za stalnim preispitivanjem u kojoj meri je ono što se odnosi na jedan kontekst relevantno u drugom.⁵⁶

T.Š.

Poricanje

Po rečima Stanleya Cohena, autora knjige *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*, najčešća upotreba termina *poricanje* "odnosi se na očuvanje društvenih svetova u kojima se neka nepoželjna situacija (događaj, stanje, fenomen) ne priznaje, ignorise ili predstavlja normalnom".⁵⁷ Drugi autori, poput Eviatara Zerubavela, koriste termine kao što je "zavera čutanja" kako bi opisali situacije u kojima "ljudi kolektivno ignorišu nešto čega je svako od njih ponaosob svestan".⁵⁸ To čutanje i tišina posle masovnih zločina imaju svoje različite aktere i interesu. I žrtve i počinoci mogu želeti da normalizuju svoje živote nakon masovnih zločina iz veoma različitih razloga. Počinoci namerno podržavaju, stvaraju i održavaju čutanje da bi s jedne strane, izbegli posledice (pravne i svake druge) učinjenog; s druge, da bi zadržali svoj ljudski lik uprkos bestijalnosti koje su počinili. Žrtve žele da sačuvaju svoju ljudskost uprkos patnji, ponizavanju i dehumanizaciji koju su preživele. A posmatrači čute zato što ih to oslobađa neprijatnih pitanja o vlastitoj odgovornosti za nedelovanje u procesu pripreme i realizacije zločina.⁵⁹

Pojedinci, grupe ili čitava društva i države se nalaze u stanju poricanja onda kada im se pružaju

⁵⁴ David Bloomfield, "On Good Terms: Clarifying Reconciliation", str. 29.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Videti Dan Bar-On. *Reconciliation revisited: For more conceptual and empirical clarity*. Predavanje u Centru za interdisciplinarnе postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2005. Dostupno na: www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/02_lectures_danBarOn.pdf.

⁵⁷ Stanley Cohen. *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje* (Beograd: Samizdat B92, 2003), str. 89.

⁵⁸ Eviatar Zerubavel. "The social sound of silence: Toward a sociology of denial". U: Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011), str. 32.

⁵⁹ Videti: Dan Bar-On. *The Indescribable and the Indiscussible. Reconstructing Human Discourse after Trauma* (Central European University Press, Budapest, 1999).

"informacije koje su toliko neprijatne, preteće i anomalne da ih nije mogućno u potpunosti prihvati ili otvoreno priznati kao tačne. Zato se one na neki način potiskuju, opovrgavaju, guraju u stranu ili ponovo interpretiraju. Ponekad se informacije dobriem delom 'registrouju', ali se implikacije – kognitivne, emocionalne, moralne – izbegavaju, neutrališu ili racionalizuju".⁶⁰ Ako smo istovremeno nečega i svesni i nesvesni, to podrazumeva određenu dozu poricanja⁶¹, a pojedinci i čitava društva mogu biti u stanju "u kome istovremeno znamo i ne znamo".⁶²

U zavisnosti od toga šta se poriče, Cohen definiše tri vrste poricanja. *Bukvalno* poricanje je ono kada ne priznajemo činjenice, kada tvrdimo da se nešto nije dogodilo, bez obzira da li stvarno ne znamo ništa o tom događaju, promišljeno lažemo ili se radi o nesvesnom mehanizmu odbrane. *Poricanje tumačenja* je kada prihvatomamo određene činjenice, ali im dodeljujemo drugo značenje ili koristimo eufemizme, na primer tvrdimo da nije bilo etničkog čišćenja, već su ljudi sami otišli, niko ih nije terao; ili kada stradanje civila nazivamo kolateralnom štetom. *Poricanjem implikacija* mi prihvatomamo određene činjenice da se nešto dogodilo, pa i tumačenje šta se dogodilo, ali odbijamo da prihvativmo da to ima ikakve veze sa nama koristeći se izgovorima "Ne može običan čovek na to da utiče," "Neko drugi će se za to pobrinuti" i slično, kao na primer kada nam je poznato da u proizvodnji patika koje kupujemo i koje nosimo bivaju eksplorativna deca, koja imaju nehumanu radnu satnicu, nemaju adekvatno zdravstveno osiguranje i nemaju priliku da se školiju, ali mi nastavljamo da kupujemo te patike i podržavamo tu kompaniju jer to nema veze sa nama, ili mi "nikako ne možemo da utičemo na to da se stvari promene."⁶³

Važno je razumeti da je kolektivno poricanje uvek *društveno konstruisano*. Pristajanje na kolektivno čutanje generisano je raširenim osećanjima stida, bola ili straha, a grupni pritisak koji nastaje iz situacije zajedničkog učestvovanja u "zaveri čutanja" je vrlo efikasno sredstvo u suszbijanju nezgodnih i nepoželjnih pitanja. Paradoksalno, što više ljudi učestvuje u toj zaveri čutanja (odnosno pravi se da ne zna nešto što je itekako poznato), veća je verovatnoća da će ona čutanje biti "žilavije" a stanje poricanja dugotrajnije. Cohen navodi da je intervencija, odnosno narušavanje stanja poricanja, manje verovatna ukoliko je: odgovornost rasuta (odnosno puno ljudi posredno ili neposredno svedoči nekom događaju, pa se odgovornost za reagovanje prebacuje sa jedne na drugu osobu); kad nismo u stanju da se identifikujemo sa žrtvom (jer je žrtva druge nacionalnosti, rase, veroispovesti; odnosno žrtva je percipirana kao manje vredna ili su joj čak u procesu dehumanizacije oduzeta svojstva ljudskosti); kada nismo u stanju da zamislimo uspešnu intervenciju (odnosno kada nam se svaki napor koji možemo učiniti po tom pitanju čini jalovim i besmislenim).⁶⁴

No ipak, kako navodi Jay Winter, čutanje o nekom događaju nikada ne traje večno, a "neizrecivo i neizrečeno retko ostaju fiksirani".⁶⁵ Kolektivno čutanje se neminovno rastače usled delovanja različitih faktora kao što su jednostavan protok vremena, promena društveno-političkih odnosa, ali i delovanje tzv. "agenata pamćenja" koji u javnoj sferi insistiraju na pokretanju određenih škakljivih pitanja i istrajavaju u tome, nekada i decenijama.

T.Š.

⁶⁰ Cohen, str. 23.

⁶¹ Zerubavel, str. 32.

⁶² Cohen, str. 27.

⁶³ *Ibid*, str. 30-33.

⁶⁴ Videti: Cohen, str. 40.

⁶⁵ Jay Winter, "Thinking about silence". U: Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011), str. 23.

Reparacije

Reparacije⁶⁶ u kontekstu tranzicione pravde, odnosno suočavanja s prošlošću su mehanizam kojim se vrši obeštećenje civilnim žrtvama čija ljudska prava su teško narušena od strane vlasti. Njihov cilj je dostizanje jednog vida pravde za žrtve.

U našoj regiji ovaj mehanizam nije zaživeo. Na primer u Srbiji, gde ne postoji program reparacija, žrtve pokušavaju da ostvare svoje pravo na obeštećenje u sudskim postupcima protiv Republike Srbije, "pozivajući se na odgovornost države za akte pripadnika njenih oružanih snaga."⁶⁷ Ove postupke uglavnom pokreću organizacije za ljudska prava u ime žrtava, dok se žrtve samostalno retko upuštaju u tužbe – "zbog straha, nepoverenja u sudove i zbog toga što su usluge advokata skupe."⁶⁸

Pravo žrtve na odštetu je određeno Rezolucijom UN br. 60/147, kojom su, između ostalog, definisani oblici obeštećenja, ali i sam termin "žrtva" na koju se obeštećenja odnose. Po tome, žrtve su osobe koje su:

...pojedinačno ili kolektivno pretrpele štetu, uključujući fizičku povredu ili mentalno oštećenje, duševnu bol, ekonomski gubitak ili bitno umanjenje svojih osnovnih prava kroz dela ili propuste koji predstavljaju teško kršenje međunarodnog krivičnog zakona ili teško kršenje međunarodnog humanitarnog prava. Tamo gde je to primenjivo i u skladu sa domaćim zakonom, termin 'žrtva' takođe podrazumeva i najužu porodicu, ili izdržavane članove porodice direktne žrtve i osobe koje su pretrpele povredu pri pokušaju da zaštite žrtve u nevolji ili da spreče viktimizaciju.⁶⁹

Oblici obeštećenja žrtvama su:

- *restitucija* – koja bi trebalo da čini, kad god je to moguće, povratak u situaciju koja je prethodila kršenju prava: vraćanje slobode, uživanje ljudskih prava, identitet, porodični život i državljanstvo, povratak u mesto boravka, povratak na posao i povrat imovine;
- *kompenzacija* (naknada štete) – koja bi trebalo da bude obezbeđena za svaku ekonomski procenjivu štetu, u šta spadaju: fizičke i mentalne povrede, izgubljene prilike za zaposlenje, obrazovanje i socijalna davanja, za materijalnu štetu i gubitak zarade, uključujući i gubitak radne sposobnosti, za moralnu štetu, za troškove nastale prilikom pravnog zastupanja, lečenja, psihosocijalne pomoći;
- *rehabilitacija* – koja bi trebalo da obuhvati zdravstvenu i psihološku pomoć, kao i pravnu i socijalnu pomoći;
- *satisfakcija* – koju bi trebalo da čine mere kojima se efektivno prekidaju kontinuirane povrede, verifikacija činjenica i objavljivanje potpune istine u javnosti, potraga za nestalima, zvanična deklaracija kojom se žrtvi i njoj bliskima vraća dostojanstvo, reputacija i prava, javno izvinjenje koje obuhvata prepoznavanje činjenica i prihvatanje odgovornosti, sudska i administrativno kažnjavanje počinioца, komemoracije i i odavanje počasti žrtvama, itd;
- *garancije za neponavljanje* – koje sačinjavaju one mere koje bi takođe doprinele prevenciji.

I.F.

⁶⁶ Od engleske reči *reparation* = odšteta, naknada štete.

⁶⁷ Nataša Kandić, ur. *Materijalne reparacije za povrede ljudskih prava u prošlosti: Praksa sudova u Republici Srbiji* (Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2011), str. 3.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*. UN General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005.

Restorativna pravda

Restorativna⁷⁰ pravda je koncept u krivično-pravnom sistemu koji se ubrzano razvija počevši od 70-ih godina XX veka. Zasnovan je na tradicijama plemenskih i starosedelačkih zajednica Afrike, Severne Amerike, Australije i Novog Zelanda, a elementi koncepta restorativne pravde stari su verovatno koliko i prve ljudske društveno-političke zajednice. Koncept je zasnovan na kritici klasičnog modela *retributivne*⁷¹ pravde po kome činjenje krivičnog dela prvenstveno predstavlja povredu zadate pravne norme, te država, odnosno njen krivično-pravni sistem, imaju zadatak da tu normu zaštite kažnjavanjem počinitelja. Proces restorativne pravde, nasuprot tome, počiva na uverenju da je krivično delo povreda ne samo zakonskih propisa, već najpre osnovnih prava žrtve i vrednosti zajednice/društva. Zbog toga se velika pažnja posvećuje potrebi da se žrtva aktivno uključi u procesuiranje krivičnog dela, da se humanije postupa prema počionicama i da se da prilika zajednici da učestvuje u procesu popravljanja štete i rehabilitacije i resocijalizacije počinitelja, ali i njihovih žrtava.

Pojam restorativne pravde se različito razumeva, tako da postoji više definicija tog pojma. Na primer, Tony Marshall navodi da je restorativna pravda "proces u kome strane koje su imale udela u određenom krivičnom delu zajedno rešavaju kako će se nositi sa posledicama tog dela i njegovim implikacijama u budućnosti".⁷²

Restorativna pravda se zasniva na četiri osnovna principa: "1) princip personalizma, tj. shvatanje krivičnog dela pre svega kao povrede ljudi i međuljudskih odnosa; 2) princip popravljanja štete nastale krivičnim delom; 3) princip učešća (počinilaca, žrtava i šire zajednice); 4) princip reintegracije".⁷³

Danas se principi restorativne pravde primenjuju u velikom broju zemalja širom sveta, u različitim kontekstima i sa donekle različitim razumevanjem prioriteta unutar tog koncepta (da li je važniji sam restorativni proces, ili bi pažnju trebalo posvetiti ishodima tog procesa). I UN i druge međunarodne organizacije preporučuju korišćenje ovog koncepta koji može imati primenu u širokom spektru društvenih problema – od bavljenja problemom maloletničke delikvencije do oporavka i izgradnje mira u podeljenim društvima koja su iskusila ratove, masovne zločine i genocid. U kontekstu takvih društava primena koncepta restorativne pravde može biti od jako velikog značaja, posebno kada se ima na umu da ovaj koncept zagovara ne utvrđivanje ili odbacivanje, već prihvatanje odgovornosti od strane počinitelja za nedela koja je počinio kao i za pokušaj popravljanja načinjene štete za žrtve i zajednicu u celini. Restorativna pravda takođe povećava mogućnost za aktivno učešće svih zainteresovanih i međusobno razumevanje žrtava i počinitelja.

Ovaj koncept je često kritikovan kao proces koji zapravo vodi ka izbegavanju kazne za počinjena nedela, što zagovornici restorativne pravde odbacuju navodeći konstruktivan uticaj na zajednice u kojima su primenjivani neki od modela restorativne pravde. Jedan od takvih modela koji se u literaturi najčešće spominje jesu *Gacaca* sudovi u Ruandi koji su odigrali važnu ulogu u procesu tranzicione pravde u zemlji koja je preživela genocid.

T.Š.

⁷⁰ Od engleske reči *restore* = obnoviti, oživeti, ozdraviti.

⁷¹ Od engleske reči *retribute* = uzvratiti, kazniti.

⁷² Tony Marshall, *Restorative Justice: An Overview* (London: Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999), str. 5.

⁷³ Sanja Čopić, "Pojam i osnovni principi restorativne pravde". U: Temida, maj 2007, str. 31.

Retributivna pravda

Retributivna pravda je koncept koji počiva na uverenju da pojedinci odgovorni za kršenje zakona treba da dobiju ono što zaslužuju, odnosno da budu kažnjeni za svoja nedela. Logika kažnjavanja koja stoji u samom temelju ovog koncepta podrazumeva da se kaznom nanovo uspostavlja ravnoteža u pravnom i moralnom poretku, koja je narušena počinjenim nedelom.

U kontekstu suočavanja sa prošlošću retributivna pravda podrazumeva imenovanje, hapšenje, organizovanje sudskih procesa, presude i izdržavanje kazni za osobe odgovorne za činjenje, osmišljavanje ili podržavanje zločina i teških kršenja ljudskih prava. Svakako najpoznatiji i najproučavаниji primer retributivne pravde u novijoj istoriji predstavljaju čuveni Nirnberški procesi vođeni tokom 1945. i 1946. godine, tokom kojih je suđeno najodgovornijim zvaničnicima nacističke Nemačke i to za: zločine protiv čovečnosti; ratne zločine i zločine protiv mira. U poslednje dve decenije osnovana su još dva međunarodna suda sa ciljem procesuiranja ratnih zločina u bivšoj Jugoslaviji (sud sa sedištem u Hagu je osnovan 1993. godine) i Ruandi (sud sa sedištem u Aruši, Tanzanija osnovan je krajem 1994. godine).

Zastupnici ovakvog pristupa suočavanju sa prošlošću najčešće navode sledeće razloge u prilog suđenjima odgovornima za ratne zločine: a) odvraćanje budućih potencijalnih počinilaca od činjenja zločina; b) individualizacija krivice; c) sprečavanje i prevencija mogućih privatnih činova osvete i uzimanja pravde u svoje ruke; d) podrivanje kulture nekažnjivosti i podrška ponovnom uspostavljanju moralnog i pravnog porekta. Po rečima Marthe Minow: "Naglašavanje lične odgovornosti nudi put za izbegavanje ciklusa okriviljavanja koji vodi ka osveti, protivoptužbama i etničkim i nacionalnim konfliktima".⁷⁴

Kritike ovog pristupa takođe su brojne i raznovrsne i kreću se od kritike nekih temeljnih vrednosnih postavki retributivne pravde, preko načina na koji se organizuju sudski procesi, do kritičke analize njihovog uticaja na širu zajednicu i širi proces suočavanja sa prošlošću, traganja za istinom ili pomirenja. Neke od najčešće navođenih zamerki su: nejasna granica između suđenja i posezanja za osvetničkim činovima koji mogu zahvatiti i nevine osobe; politizacija sudskih procesa, pa i čitavih sudova (odnosno izloženost političkim uticajima i pritiscima, posebno od strane najmoćnijih i najbogatijih država koje su najčešće glavni finansijeri ovih sudova); selektivnost u odabiru počinilaca kojima će se suditi (i sa tim povezana činjenica da ogroman procenat počinilaca ostaje izvan dometa ovakve vrste pravde); retroaktivnost u procesima (optuženima se sudi na osnovu normi i po procedurama koje ranije nisu postojala). Takođe, ima i kritika koje se odnose na jako visoke troškove sudskih procesa, problematično postupanje sa žrtavama i preživelima tokom sudskih procesa; ograničene mogućnosti za kreiranje celovite istine o dešavanjima iz prošlosti. Kritike ovog pristupa, a posebno one koje zameraju preveliku fokusiranost na počinioce kojom se gubi iz vida pogođena strana, dovele su do razvoja koncepta *restorativne pravde*.

Uprkos mnogim nedostacima, suđenja za ratne zločine jesu važan doprinos procesu suočavanja sa prošlošću. Iako ona u svom fokusu nemaju obnovu odnosa, nastojanje za izlečenjem pojedinaca ili kolektiva, niti je pomirenje njihov primarni cilj, suđenja mogu ponuditi bar utvrđivanje činjenica. Za ostale navedene procese potrebno je posegnuti za drugim raspoloživim mehanizmima i instrumentima.

T.Š.

⁷⁴ Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*.

Slike neprijatelja

Slike neprijatelja su sve one osobine, obeležja, ponašanja, pa i anegdote i vicevi koje pripisujemo "onom drugom", kolektivnom, našem zajedničkom neprijatelju. Te slike su neophodne da bi postojao doživljaj da nam je neko (odnosno neka grupa) neprijatelj i one služe upravo stvaranju i održavanju neprijateljstva. Neprijateljstvo, a time i neprijatelj se stvaraju, oni su društveni konstrukt koji naknadno može da preraste u stvarnu pretnju. Kao što Sam Keen kaže, "Na početku mi stvorimo neprijatelja. Pre oružja dolazi mašta."⁷⁵ Neprijatelj ne bi bio neprijatelj da ne budi neku vrstu straha kod nas, i zato mu je potrebno pripisati takve osobine i ponašanja koja su za naš kulturni kontekst zastrašujuća odnosno koja nisu društveno prihvatljiva. Potrebno je dehumanizovati ga, videti ga kao nečoveka. Jer u rat se nikad ne kreće "protiv ljudi", već "protiv neprijatelja" koji je oličenje zla. Često je dovoljno da osećaj ugroženosti i straha dovoljno naraste, pa da jedna od strana prva napadne iz potrebe da se odbrani. I krug nasilja počinje da se vrti.

Ratna propaganda se bavi upravo hiperprodukcijom slika neprijatelja. Međutim, ove slike nemaju svoju ulogu samo u ratnom vremenu. Za mnoge vladare, ali i ideologije neslobode, korisno je gajiti kolektivnog neprijatelja, jer to olakšava posao vladanja, odnosno manipulisanja masama: Ne, ne možemo misliti o lošim socijalnim uslovima (nezaposlenosti/bedi/gladi) sada kada se neprijatelj sprema da napadne ili da ugrozi naš poređak/identitet/slobodu/štagod, sad moramo biti jedinstveni, otažbina zove, i tako dalje, da uzmem samo najočiglednije primere.

Mnoge slike neprijatelja zažive na osnovu određenog tragičnog iskustva, sukoba, rata. I za njih se ne može reći da su izmišljene, da su konstrukt. Ono što jeste konstrukt je "neprijatelj" koji se stvara i gaji na osnovu tih slika: pripisivanje zastrašujućih ponašanja i osobina čitavoj grupi ili grupama ljudi koji s pravim zločincima imaju možda samo jednu vezu – pripadnost jednoj grupi, etničkoj, nacionalnoj, političkoj. Takve slike je posebno teško razgraditi zato što su zasnovane na konkretnom bolnom iskustvu, bez obzira što se odnose na ljude koji nisu deo tog iskustva.

Ulagati trud u razgradnju i obesmišljavanje slika neprijatelja jeste po definiciji rad na izgradnji mira. A Keen bi rekao da nas trud da razumemo arhetipe slika neprijatelja i psihologiju neprijateljstva može poštedeti nebrojenih iluzija i zaštiti od mučnih grešaka. Može nas spasiti toga da dehumanizujemo sebe dehumanizujući naše neprijatelje.⁷⁶

I.F.

Tranziciona pravda

Pojmom *tranziciona⁷⁷ pravda* se označava set instrumenata i mehanizama (sudskih i van-sudskih) pomoću kojih društva pogođena ratovima, teškim i dugotrajnim kršenjima ljudskih prava, te zločinima organizovanim od strane prethodnog režima, nastoje da se izbore sa teškim nasleđem prošlosti, ostvare demokratsku vladavinu prava i spreče ponovna nasilja. Osnovni principi na kojima je ovaj pristup zasnovan su insistiranje na individualnoj odgovornosti za počinjena zlodela i obeštećenja žrtava tih zlodela koje se nalaze u fokusu ovog pristupa. U definiciji tranzicione pravde koju daje

⁷⁵ Sam Keen. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (Cambridge: Harper & Row, 1986), str. 10.

⁷⁶ *Ibid*, str. 181.

⁷⁷ U ovom slučaju pojам tranzicija podrazumeva proces prelaska i transformacije društvenog sistema iz vremena autoritarne vladavine ili vremena rata ka demokratskom sistemu.

Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (ICTJ) naglašava se da "žrtve imaju sasvim utemeljena prava da: vide zločince kažnjene, saznaju istinu i dobiju obeštećenje".⁷⁸

Začeci koncepta tranzicione pravde mogu se pratiti od kraja II svetskog rata i osnivanja prvih međunarodnih sudova za ratne zločine (sudovi osnovani u Nirnbergu i Tokiju). Svoj ubrzani razvoj koncept doživljava počevši od 70-ih godina XX veka, da bi 90-te godine donele punu afirmaciju ovog pristupa čiji se različiti modeli mogu pratiti u mnogim zemljama Južne Amerike, Afrike, Istočne Evrope, Balkana itd.

Pravni okvir koncepta tranzicione pravde podrazumeva "pet osnovnih obaveza države kako bi se obezbedila borba protiv nekažnjivosti i zaštita ljudskih prava:

1. Država je u obavezi da preduzme sve neophodne mjere kako bi spriječila kršenja ljudskih prava .
2. Ukoliko se učini propust u zaštiti ljudskih prava, država je u obavezi da efikasno istraži sve navode o zločinima.
3. Država je u obavezi da imenuje ko su žrtve, a ko su počiniovi.
4. Država je u obavezi da procesuira sve one za koje postoji osnovana sumnja da su naredili ili lično počinili zločine, te da organizuje efikasan i fer sudski postupak.
5. Država je u obavezi da izradi programe reparacija za žrtvate zbog patnji kroz koje su prošle, kako bi se umanjile posljedice zločina i ostvario potpun osjećaj pravde."⁷⁹

Tradicionalno određenje tranzicione pravde razlikuje četiri osnovna mehanizma pomoću kojih država nastoji da ispuni ove prethodno navedene obaveze:

- Krivično procesuiranje optuženih za zločine
- Reparacije/obeštećenja žrtvama
- Institucionalne reforme
- Traganje za istinom i utvrđivanje (ili kazivanje iste)

Međutim, razvoj trenzicione pravde poslednjih više od pola veka pokazuje da prevazilaženje posledica autoritarnih i/ili totalitarnih režima zahteva ono što se može nazvati podruštvljavanjem pravnih procedura.⁸⁰ Pojedine mere kao što su javna izvinjenja legitimnih političkih predstavnika/ ca, osnivanje memorijalnih institucija, uvođenje rodne pravde, rad komisija za istinu i pomirenje... imale su širi društveni kontekst. One zahtevaju zajedničko delovanje ne samo pravnih institucija, već i ostatka društva: medija, obrazovanja, akademskih struktura, javnog određivanja političke elite i slično.

Većina zagovornika/ca tranzicione pravde naglašava važnost holističkog pristupa ovom multidisciplinarnom konceptu, uz posebno naglašavanje da se nijednim mehanizmom "ne mogu samostalno dostići ciljevi tranzicijske pravde. Svi spomenuti mehanizmi imaju svoje prednosti i mane i nijedan sam po sebi nije dovoljan da se pomoći njega u potpunosti izbrišu posljedice zločina, niti da se postignu svi zacrtani ciljevi. Potrebno je uspostaviti integrисани pristup i obezbijediti da se aktivnosti simultano provode".⁸¹

T.Š.

⁷⁸ The International Center for Transitional Justice, ictj.org/about/transitional-justice.

⁷⁹ Dragan M. Popović. *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: UNDP BiH, 2009), str. 16.

⁸⁰ Videti: Vesna Rakić-Vodinelić. "Uvod u tranzicionu pravdu: osnovni pojmovi." U: *Genero: Časopis za feminističku teoriju*, br. 10/11, 2007.

⁸¹ Dragan M. Popović. *Vodič kroz tranzicijsku pravdu*, str. 16.

Viktimizacija

Osnovno značenje pojma *viktimizacija* podrazumeva proces u kome pojedinac ili grupa postaju žrtva direktnog ili strukturnog nasilja (diskriminacije, ponižavanja i narušavanja osnovnih ljudskih prava). Tu se radi o *primarnoj viktimizaciji*. Do *sekundarne viktimizacije* dolazi ukoliko žrtva nakon iskustva nasilja doživljava dalje nasilje ili negativan uticaj od strane socijalne sredine, na primer od policije kojoj se obratila ili sudskog sistema, svoje porodice i okoline, itd. Zatim, postoje *direktne* i *indirektne* žrtve. Direktne žrtve su one osobe koje su bile izložene nasilju, dok indirektne žrtve mogu biti njihovi članovi porodice ili prijatelji, svedoci događaja, čak i porodice počinilaca, koji nose traumu ili trpe druge posledice počinjenog nasilja.

Nakon rata i nasilja većih razmera, za proces suočavanja sa nasilnom prošlošću i izgradnju trajnog mira od suštinske je važnosti prepoznavati žrtve, obznaniti i uvažiti njihove patnje i gubitke, te ponuditi mogućnost nadoknade, odnosno reparaciju za pretrpljeni bol. Posebno je važno žrtve individualizirati, te obezbediti neophodnu psihičku i socijalnu rehabilitaciju.

Drugo značenje termina viktimizacija odnosi se na proces u kome čitava grupa poprima identitet žrtve na osnovu nasilja koje su doživeli neki članovi te grupe, ali ne i cela grupa. Taj proces se naziva i *kolektivna viktimizacija* ili *kolektivna samo-viktimizacija*. Ova pojava je česta posledica dugotrajnih nasilnih sukoba ili nasilja širokih razmera. Kada se grupa usredotoči na zlo, nepravdu, patnju i zločine koje je počinio protivnik, a istovremeno sebe vidi kao pravedne, moralne i humane, lako dolazi do zaključka da su oni sami žrtve. Ovakvo shvatanje povlači za sobom i ubeđenje da je konflikt nametnuo protivnik koji ne samo da ima nepravedne ciljeve, već se služi i nemoralnim sredstvima.⁸² Utapanjem u ulogu žrtve po pravilu prebacujemo odgovornost i za početak sukoba i za počinjeno nasilje na protivnika, to nas stavlja u položaj moralne superiornosti i daje opravdanje za nastavak borbe protiv neprijatelja. Brojne su funkcije i posledice preuzimanja uloge žrtve.⁸³ Dolazi do porasta nacionalističkih i patriotskih osećanja, do rasta potencijala za mobilizaciju i spremnosti na žrtvovanje zarad višeg cilja, ali i na "preventivne" napade na protivnika, pa čak i zločine protiv onih koji su doživljeni kao neprijatelji. To su idealni uslovi da oni koji se doživljavaju kao žrtve postanu počinioci. Kada su ubeđeni da su moralno superiorni, odnosno da su pravednici, ljudi su u stanju da počine neverovatna zlodela.⁸⁴

Uloga žrtve postaje sastavni deo grupnog identiteta, odnosno kako Ian Buruma primećuje, identitet sve više počiva na pseudoreligiji viktimiziranosti.⁸⁵ Ona postaje vezivno tkivo zajednice. Još jedna od posledica ove slike o sebi zasnovane na "mitski preuveličanoj ulozi žrtve" jeste to da grupa postaje neosetljiva za patnju drugih.⁸⁶ Kolektivna viktimizacija je najčešće praćena procesom takmičenja među žrtvama za status "najveće" žrtve. To je posebno vidljivo u društвima u kojima neprijateljske podele, geografske i mentalne, opstaju i po završetku ratnih dejstava. U našem post-jugoslovenskom posleratnom kontekstu uočljivo je da postoji prilična neosetljivost za direktne žrtve, osim kada su one iz nekog razloga potrebne zajednici. Diane Enns dobro primećuje da "tamo gde su svi žrtve, niko nije žrtva".⁸⁷ Tako da insistiranje na kolektivnoj samoviktimizaciji kao posledicu može da

⁸² Daniel Bar-Tal. "Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case". U: *International Journal of Conflict Management*, 9, 1998: 22-50.

⁸³ Videti Daniel Bar-Tal i dr. "A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts." U: *International Red Cross Review*, Vol. 91, No. 877, jun 2009: 229-277.

⁸⁴ Diane Enns. *The Violence of Victimhood* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2012), str. 37-62.

⁸⁵ Ian Buruma. "The Joys and Perils of Victimhood." U: *The New York Review*, Vol. 46, No. 6, 1999, str. 6.

⁸⁶ Assmann. *Duga senka prošlosti*, str. 97.

⁸⁷ Diane Enns. "Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice" in *Berghof Occasional Paper* No. 28, maj 2007, str. 3.

ima neprepoznavanje ili minimalizovanje patnje koje su preživele direktne žrtve nasilja, što može da dovede do njihove dalje viktimizacije (sekundarna viktimizacija), odnosno kako kaže Kenan Efendić:

Jasno je da je najbolniji proizvod rata žrtva i njena trauma, ali je trauma uvijek pojedinačna i žrtva je uvijek pojedinačna, no etnonacionalistički centri moći traumu izdizu na nivo zajednice/kolektiva, pri čemu je pojedinačna žrtva depersonalizirana i obespravljenja, jer je upravo njoj potrebna psihička i egzistencijalna rehabilitacija i pravna i pravedna zadovoljština. Usposredno s procesom izdizanja traume i bola sa pojedinca na kolektiv i odgovornost za zločin podiže se s nivoa pojedinca i političko-vojne institucije na nivou drugog, njihovog kolektiva, a to je ništa drugo do nastavljanje rata u formalnom miru.⁸⁸

Ova kolektivna samoviktimizacija ugrađena u identitet grupe može se prenositi sa generacije na generaciju. Odnosno, grupa može nositi traumu ne zbog teškog iskustva koju je preživela cela grupa ili jedan broj njenih članova, već zbog traumatskog događaja koji su doživeli njeni preci. Vamik Volkan ovu pojavu naziva *izabranom traumom*.⁸⁹ Reč je o fenomenu koji nije tek puko prisećanje na patnje iz prošlosti, već zajednička mentalna predstava nekog prošlog tragičnog događaja, koja uključuje i realistične informacije o tom događaju, kao i vrlo intenzivna osećanja.⁹⁰ Osećaj velikog poniženja ili nepravde koji grupa može da deli opasan je jer sprečava i pojedince/ke i čitavu grupu da na konstruktivan način ožali svoje gubitke i transformiše konflikte koji su povezani sa tom traumom. Tada na individualnom nivou, traumatizovana osoba postaje opsednuta sopstvenom viktimizacijom, bez katarze i prevazilaženja prošlog iskustva. A kada viktimizacija u prošlosti postane centralna tema šovinističkih narativa o nacionalnom mučeništvu i prošlim viktimizacijama, ona može poslužiti kao opravdanje za nasilje u sadašnjosti prema pripadnicima grupe koja se vidi odgovornom za viktimizaciju iz prošlosti i time produžiti krug viktimizacije, straha i “pravedničke” osvete.

Volkan primećuje da lideri intuitivno znaju kako da reaktiviraju izabranu traumu, posebno kada je grupa u sukobu ili kada je došlo do neke drastične promene pa je potrebno ponovo potvrditi i ojačati grupni identitet.⁹¹

Stoga, kolektivna viktimizacija jeste tempirana bomba, ako se njom manipuliše ili ako se njen uticaj potcenjuje i zapostavlja, odnosno ako se ne radi na deviktimizaciji. To je definitivno jedan od najprioritetnijih zadataka u radu na izgradnji mira.

I.F, T.Š.

⁸⁸ Kenan Efendić. “Tri skice za tekući Potop.” U: (*sic!*) časopis za po-etička istraživanja i djelovanja, 25.06.2010, str. 54.

⁸⁹ Videti npr. Vamik Volkan. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997).

⁹⁰ Jedna od najpoznatijih izabranih trauma odnosi se na Kosovsku bitku iz 1389. godine i važnost čitavog kosovskog mita u konstruisanju nacionalnog identiteta Srba.

⁹¹ Vamik Volkan. “Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity.” U: *Group Analysis*, Vol. 34, No. 1, 2001, str. 88.

Bibliografija*

- Abu-Nimer, Mohammed, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001).
- Aleida Assmann. *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*. Prevod s nemačkog: Drinka Gojković (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011).
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, Verso: 1983).
- Bar-On, Dan. *Tell Your Life Story. Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: CEU Press, 2006).
- Dan Bar-On. *Reconciliation revisited: For more conceptual and empirical clarity*. Predavanje u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2005. Dostupno na: www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/02_lectures_danBarOn.pdf.
- Bar-On, Dan. *The Indescribable and the Indiscussable. Reconstructing Human Discourse after Trauma* (Budapest: Central European University Press, 1999).
- Bar-Tal, Daniel. "Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case". U: *International Journal of Conflict Management*, 9, 1998: 22-50.
- Bar-Tal, Daniel i dr. "A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts." U: *International Red Cross Review*, Vol. 91, No. 877, jun 2009: 229-277.
- Bell-Fialkoff, Andrew. "A Brief History of Ethnic Cleansing." U: *Foreign Affairs* 72/3, 1993: 110-121.
- Billig, Michael. *Banalni nacionalizam*. Prevod s engleskog: Veselin Kostić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009).
- Bloomfield, David. "On Good Terms: Clarifying Reconciliation". U: *Berghof Report* br. 14, oktobar 2006.
- Bloomfield, David, Teresa Barnes i Luc Huyse, ur. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003).
- Brahm, Eric. "Lustration." U: Burgess, Guy i Heidi Burgess, ur. *Beyond Intractability*. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder, June 2004 <<http://www.beyondintractability.org/biessay/lustration>>.
- Buruma, Ian. "The Joys and Perils of Victimhood." U: *The New York Review*, Vol. 46, No. 6, 1999: 4-8.
- Coban, Helena. *Amnesty After Atrocity. Healing Nations After Genocide and war Crimes* (Boulder, London: Paradigm Publishers, 2007).
- Cohen, Stanley. *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*. Prevod: S. Glišić (Beograd: Samizdat B92, 2003).
- Čabaravdić, Sabina. "Lustracija izostala na Balkanu". *Radio Slobodna Evropa*, 23.05.2010, <www.slobodnaevropa.org/content/tema_sedmice_lustracija/2050239.html>.
- Čopić, Sanja. "Pojam i osnovni principi restorativne pravde". U: *Temida*, maj 2007: 25-35.
- Dudouet, Véronique, Martina Fischer i Beatrix Schmelzle. *Dealing with the Past in Israel-Palestine and in the Western Balkans. Story-telling in Conflict: Developing Practice and Research*. Workshop Report. Berghof Working Paper 5, 2008.
- Duhaček, Daša i Obrad Savić, ur. *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*. Prevod: Aleksandra Kostić (Beograd: Beogradski krug, 2002).
- Đerić, Gordana. "Postkomunistička izgradnja sećanja: između 'velike priče' i (dnevno)političkog mita." U: *Etnoantropološki problemi*, n.s. god. 5. sv. 3, 2010: 99-116.
- Efendić, Kenan. "Tri skice za tekući Potop." U: *(sic!) časopis za po-etička istraživanja i djelovanja*, 25.06.2010: 51-55.
- Enns, Diane. *The Violence of Victimhood* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2012).
- Enns, Diane. "Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice". *Berghof Occasional Paper* No. 28, maj 2007
- Franović, Ivana. "Mirovno obrazovanje kao pokretač društvenih promena". U: Rill, H., T. Šmidling, A. Bitoljanu, ur. *20 poticaja za buđenje i promenu* (Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2007): 90-102.
- Franović, Ivana. "Dealing with the Past in the Context of Ethnonationalism. The Case of Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia". *Berghof Occasional Paper* No. 29, oktobar 2008.
- Galtung, Johan. "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution: Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence." U: Abu-Nimer, Mohammed, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001): 3-23.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Translated by Lewis A. Coser. (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).
- Halbwachs, Maurice. "Kolektivno i istorijsko pamćenje". Prevod s francuskog: Aljoša Mimica. U: *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56.2: 63-82.
- Hayner, Priscilla B. *Neizrecive istine: Suočavanje s*

* Izvorima na internetu poslednji put pristupljeno 04.11.2012.

- državnim terorom i zverstvima. Prevod: G. Vučićević (Beograd: Samizdat B92, 2003).
- Helmick, Raymond G. and Rodney L. Petersen and S.J. Petersen. *Forgiveness and reconciliation: Religion, public policy, and conflict transformation* (Philadelphia: Templeton Foundation Press: 2002).
- Japers, Karl. *Pitanje krivice*. Prevod: Vanja Savić (Beograd: SamizdatFreeB92, 1999).
- Kandić, Nataša, ur. *Materijalne reparacije za povrede ljudskih prava u prošlosti: Praksa sudova u Republici Srbiji* (Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2011).
- Keen, Sam. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (Cambridge: Harper & Row, 1986).
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006).
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997).
- Lederach, John Paul. "Civil Society and Reconciliation". U: C. A. Crocker i dr., ur. *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001): 841-854.
- Lilić, Stevan. "Lustracija da ili ne?". U: *Danas*, 06.11.2001.
- Marshall, Tony. *Restorative Justice: An Overview* (London: Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999).
- Minow, Martha. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence* (Boston: Beacon Press, 1998).
- Oz, Amos. "Krivica i odgovornost". U: *Reč*, 9. jun 1999. <www.b92.net/casopis_rec/archiva/oz.html>.
- Popović, Dragan M. *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: UNDP BiH, 2009).
- Preece, Jennifer Jackson. 'Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms.' U: *Human Rights Quarterly* 20, 1998: 817-842.
- Rakić-Vodinelić, Vesna. "Uvod u tranzicionu pravdu: osnovni pojmovi." U: *Genero: Časopis za feminističku teoriju*, br. 10/11, 2007.
- Ramet, Sabrina. "Srpska i hrvatska povjesna naracija". U: *Analji Hrvatskog politološkog društva*, Vol.3. No.1. Svibanj 2007: 299-324.
- Renan, Ernest. "What is a nation?" U: Homi Bhabha, ed. *Nation and Narration*. Translated and annotated by Martin Thom (London: Routledge, 1990): 8-22.
- Rigby, Andrew. *Justice and Reconciliation after the Violence* (London: Lynne Rienner Publishers, 2001).
- Rigby, Andrew. "Forgiving the Past": paths towards a culture of reconciliation." Paper presented at the IPRA Conference. Tampere, Finland: August, 2000.
- Rill, Helena, Tamara Šmidling, Ana Bitoljanu, ur. *20 poticaja za budenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije* (Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2007).
- Sloterdijk, Peter. *Der starke Grund zusammen zu sein Sonderdruck: Erinnerungen an die Erfindung des Volkes*, 2. Auflage (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998).
- Smith, Anthony D. *National Identity* (London: Penguin Books, 1991).
- Stanton, Gregory H. *The 8 Stages of Genocide*. Genocide Watch, 1998. Dostupno na: <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>.
- Ugrešić, Dubravka. *Kultura laži: antipolički eseji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2008).
- Volkan, Vamik. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity." U: *Group Analysis*, Vol. 34, No. 1, 2001: 79-97.
- Volkan, Vamik. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997).
- Vukosavljević, Nenad. 'Training for Peacebuilding and Conflict Transformation. Experiences of the "Centre for Nonviolent Action" in the Western Balkans.' U: *Online Berghof Handbook for Conflict Transformation* (Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2007).
- Winter, Jay. "Thinking about silence". U: Ben-Ze'ev, Efrat, Ruth Ginio i Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011): 3-31.
- Zerubavel, Eviatar. "The social sound of silence: Toward a sociology of denial". U: Ben-Ze'ev, Efrat, Ruth Ginio i Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011): 32-44.

Dokumenti:

Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. UN General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005, <www2.ohchr.org/english/law/remedy.htm>.

Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, Annex IV: *The policy of ethnic cleansing*, pr. M. Cherif Bassiouni, <www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/report_toc.htm>.

General Assembly of the United Nations, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, Resolution 260 A (III) of 9 December 1948, <www2.ohchr.org/english/law/genocide.htm>.

Internet stranice:

Beyond Intractability, www.beyondintractability.org
Centre for Justice and Reconciliation, www.restorativejustice.org

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, www.documenta.hr
Fond za humanitarno pravo, www.hlc-rcd.org
Koalicija za REKOM, www.zarekom.org
Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ),
www.icty.org
The Berghof Handbook for Conflict Transformation,
www.berghof-handbook.net
The International Center for Transitional Justice, ictj.org/about/transitional-justice

P(L)INK!, Banovići, 21.4–2.5.2000.
Mrdni malo! Kiseljak, 25.2–6.3.2000.
Ovo je kaša-popara! Trebinje, 19–29.11.1999.
Conflict? Nonviolence?, Tata (Mađarska), 29.7–9.8.1999.
Zovi me loncem, ali me ne razbijaj, Teslić, 20–31.7.1998.
Izvještaj sa Treninga iz nenasilne razrade konfliktata,
Budimpešta, 1–11.6.1998.
Zdravo, Radovane! Kako si, Mujo?, Segedin, 30.12–
9.1.1998.

Priručnici za treninge/radionice:

Fitzduff, Mary. *Community Conflict Skills. A Handbook for Group Work in Northern Ireland*, treće izdanje, 1997.
Vukosavljević, Nenad. *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konfliktata za rad s odraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

Dokumentacije CNA treninga

Osnovni trening

Mocartov brat je bio crnac, Mavrovo, 6–16.07.2012.
Dokumentacija, Ulcinj, 20–30.04.2012.
Ponesite sposobnost samoreprodukciјe, Tivat, 11.03–
21.03.2011.
More, Sonce, Oblaci, Tivat, 19–29.03.2010.
Mišo Kovač FUN CLUB, Ohrid, 08–18.10.2010.
Dinosauri iz Arizone, Ulcinj, 23.10–02.11.2009.
Kafana "Kod Keme", Tivat, 20.03–30.03.2009.
Dokumentacija Osnovnog treninga iz izgradnje mira,
Ulcinj, 4–13.04. 2008.
Grupa HMBIHKS u epizodi Tajna starog tavana, Travnik,
19–29.10.2007.
Jeste, jeste, Tivat, 9–19.3.2007.
Osam miliona Kineza, Travnik, 8–18.12.2006.
Šlegnutost, Travnik, 23.6–3.7.2006.
Markovi konaci, Tivat, 7–17.4.2006.
Nisam ja!, Jahorina, 5–15.8.2005.
Ko će ako ne mi?, Tivat, 28.1–7.2.2005.
Razvedravanje u glavama, Tivat, 21–31.10.2005.
Dokumentacija, Vogošća, 10–20.12.2004.
333-222, Tivat, 29.10–8.11.2004.
Ma nek' ide život!, Ulcinj, 16–26.4.2004.
Tupilo od nekuženja, Tivat, 20.2–1.3.2004.
Skok u nepoznato 2, Hajdučke vode, 2–12.5.2003.
Tko šuti muti, Vogošća, 13–23.12.2002.
Teretana, Jahorina, 26.7–5.8. 2002.
Ču's pravo na rad, Jahorina, 17–27.5.2002.
Pozivam narod da pusti muziku, Ulcinj, 12–22.4.2002.
Ma nek' je nama dobro, bal, Kiseljak, 7–17.12.2001.
Svak se svom Bogu moli, otusutra, Ulcinj, 9–19.11.2001.
Tektonski poremećaji, Žabljak, 22.6–2.7.2001.
Ovo još nije počelo, Rama, 8–18.6.2001.
Ko ima uši, čuje, Kiseljak, 23.02–5.03.2001.

Napredni trening

Napredni trening iz nenasilne razrade konfliktata
(Jahorina, 24.6–4.7.2005, Kikinda, 5–10.8.2005)
Napredni trening iz izgradnje mira (Jahorina, 4–14.8.2006,
Ulcinj, 4–10.10.2006)
Napredni trening iz izgradnje mira (Jahorina, 08–18.08.
2008, Tivat, 06–13.10.2008)
Korak dalje u izgradnji mira – vrednosti i prakse, 2011:
"Treba li nam pomirenje? Mogućnosti, prepreke,
izazovi.", Blagaj, 17–23.06.2011.
"Šta možemo, kako i zašto? Preispitivanje praksi izgradnje
mira", Zrenjanin, 29.07–04.08.2011.
"Hodanje neutabanim stazama. izazovi u radu na
izgradnji mira", Andrevlje, 07–13.10.2011.

Trening za trenere/ice

4. program, jul 2002 – maj 2003:
Je l' jasno, Jahorina, 5–15.7.2002.
Farbala samogradu, Kolašin, 23.8–2.9.2002.
Daj novu grupu, Bećej, 23–28.10.2002; Bećej, 13–
18.12.2002.
5. program, juli 2003 – maj 2004:
Možda je moguće, Jahorina, 4–14.7.2003.
II' si lud ili kuću praviš, Bjelašnica, 11.8–1.9.2003.
Superbugarin, Ulcinj, 17–22.10.2003, Vogošća,
6–15.12.2003.

Trening za učesnike ratova

Sastanak učesnika ratova: Ideje i planovi za zajedničke
akcije, Brčko, 08–10.06.2012.
Kultura sjećanja, 20–22.05.2011.
Trening za veterane 2010, Faza I, 11–14.06.2010.
Trening za veterane 2010, Faza II, 09–12.07.2010.
Trening za učesnike ratova; Jahorina, 25–29.06.2009;
Šamac, 31.07–04.08.2009.
Trening za učesnike ratova; Jahorina, 16–20.05.2008;
Iliža, 20–24.06.2008.
Trening za učesnike ratova; Bjelašnica, 26–31.05.2006;
Jahorina, 14–17.07.2006.
Trening za učesnike ratova; Bjelašnica, 06–12.08.2004;
Jahorina, 24–27.09.2004.
Dokumentacija treninga sa učesnicima rata, Ulcinj,
30.04–06.05.2003.
Dokumentacija treninga sa učesnicima rata, Bjelašnica,
13.06–16.06.2003.

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.015.8(497)(035)

ФРАНОВИЋ, Ивана, 1974-

Pomirenje?! : priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću kroz treninge i radionice / [autor/ke Ivana Franović, Nenad Vukosavljević, Tamara Šmidling]. - Beograd ; Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2012 (Smederevo : Newpress). - 103 str. : fotograf. ; 26 cm

Tiraž 400. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija:
str. 101-103.

ISBN 978-86-902539-9-9

1. Вукосављевић, Ненад, 1967- [автор] 2. Шмидлинг, Тамара, 1975- [автор]

а) Помирење - Балканске државе - Приручници б) Образовање за мир - Балканске државе - Приручници

COBISS.SR-ID 195263756

ISBN 978-86-902539-9-9

9 788690 253999 >